

84
85
86

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

ЎТГАН КУНЛАР

САРВАР АЗИМОВ
таърихи остида

К $\frac{4306030000 - 48}{353(04) - 85}$ 300—85

© „Ўқитувчи“ нашриёти, 1980

ЕЗУВЧИДАН

Модомики биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсинда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, романчилик ва ҳикоячиликларда ҳам янги асарлар яратишга, халқимизни шу замоннинг «Тоҳир ва Зухра»лари, «Чор дарвиш»лари, «Фарҳод ва Ширин» ва «Баҳром-гўр»лари билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз.

Ёзмоққа ниятланганим бу — «Ўтган кунлар», янги замон романчилиги билан танишиш йўлида кичкина бир тажриба, яна тўғриси, бир ҳавасдир. Ҳар бир ишнинг ҳам янги — ибтидоий даврида талай камчиликлар билан майдонга чиқиши, аҳлларининг етишмаклари ила секин-секин тузалиб, такомилга юз тутиши табиий бир ҳолдир. Мана шунинг далдасида ҳавасимда жасорат этдим, ҳаваскорлик борқасида кечадиган қусур ва хатолардан чўчиб ўтирмадим.

Мозийга¹ қайтиб иш кўриш хайрлик, дейдилар. Шунга кўра мавзуни мозийдан, яқин ўтган кунлардан, тарихимизнинг энг кир, қора кунлари бўлган кейинги «хон замонлари» дан белгиладим.

1926.

Абдулла Қодирий
(Жулқунбой)

---

¹ Мозий — ўтмиш, ўтган замон.

ОТАБЕК ЮСУФБЕК ҲОЖИ ЎҒЛИ

1264 ҳижрия, дав¹ ойининг ўн еттинчиси, қишки кунларнинг бири, қуёш ботган, теварақдан шом азони эшитиладир...

Дарвозаси шарқи-жанубга қаратиб қурилган бу донгдор саройни Тошкент, Самарқанд ва Бухоро савдогарлари эгаллаганлар, саройдаги бир-икки ҳужрани истисно қилиш билан бошқалари мусофирлар ила тўла. Сарой аҳли кундузги иш-кучларидан бўшаб ҳужраларига қайтганлар, кўп ҳужралар кечлик ош пишириш ила машғул, шунинг учун кундузгига қараганда сарой жонлик: кишиларнинг шақиллашиб сўзлашишлари, хақолаб кулишлари саройни кўкка кўтаргудек.

Саройнинг тўрида бошқаларга қараганда кўркамроқ бир ҳужра, анови ҳужраларга кийиз тўшалгани ҳолда, бу ҳужрада қип-қизил гилам, уларда бўз кўрпалар кўрилган бўлса, бунда ипақ ва адрас кўрпалар, наригиларда қора чироқ сасиганда, бу ҳужрада шам ёнадир, ўзга ҳужраларда енгил табиатли серчақчоқ кишилар бўлганида, бу ҳужранинг эгаси ҳам бошқача яратилишда: оғир табиатли, улуғ гавдали, кўркам ва оқ юзли, келинган қора кўзли, мутаносиб қора қошли ва индигина мурти сабз урган бир йигит! Бас, бу ҳужра бино ва жиҳоз ёғидан, ҳам эга жиҳатидан диққатни

¹ Д а в — январь.

ўзига жалб этарли эди. Қандайдир бир хаёл ичида ўтирувчи бу йигит Тошкентнинг машҳур аъёнларидан бўлган Юсуфбек ҳожининг ўғли — Отабек.

Сарой дарбозасидан икки киши келиб киргач, улардан бирови дарбоза ёнидаги кимдандир сўради:

— Отабек шу саройга тушганми?

Бизга таниш ҳужра кўрсатилиши билан улар шу томонга қараб юрдилар. Бу икки кишининг биттаси: гавдага кичик, юзга тўла, озроққина соқол, муртли, йигирма беш ёшлар чамалик бир йигит бўлиб, Марғилоннинг бойларидан Зиё шоҳичи деганнинг Раҳмат отлик ўғлидир; иккинчиси: узун бўйли, қора чўтир юзли, чоғир кўзли, чувоқ соқол, ўттиз беш ёшларда бўлган кўримсиз бир киши эди. Бу йигит яхшигина давлатманда бўлса ҳам, лекин шуҳрати нима учундир бойлиги билан бўлмай, «Ҳомид хотинбоз» деб шуҳратланган, кишилар Ҳомид орқасидан сўзлашганда унинг отига тақилган лақабини қўшиб айтмасалар, ёлғиз «Ҳомидбой» дейиш ила уни танита олмайдилар.

Ҳомиднинг Отабек билан танишлиги бўлмаса ҳам, Раҳматга яқин қариндош — Зиё шоҳичининг қайниси, Раҳматнинг тоғаси.

Улар ҳужрага келиб кирдилар. Отабек келувчиларни улуғлаб қаршилади.

— Бизни кечирасиз, бек ака! — деб Раҳмат узр айтди.— Вақтсиз келиб сизни тинчсизладик.

Отабек уларга юқоридан жой кўрсатар экан, ёқимли бир вазиятда:

— Тинчсизламадингизлар, билъакс қувонгирдингизлар,— деди.— Шаҳрингизга биринчи марта келишим бўлгани учун танишсизлик, ёлғизлик мени жуда зериктирган эди!

Шу орада ҳужрага бир чол кириб, у ҳам меҳмонлар билан сўрашиб чиқди. Бу чол Ҳасанали отлик бўлиб, олтмиш ёшлар чамасида, чўзиқ юзли, дўнгроқ пешонали, сариққа мойил тўгарак қора кўзли, оппоқ узун соқолли эди. Соқолининг оқлигига қарамасдан унинг қадида кексалик аломатлари сезилмас ва тусида ҳам унча ўзгариш йўқ эди.

Отабек меҳмонларни танчага ўтқазиб, фотиҳадан сўнг Ҳасаналидан сўради:

— Тузукмисиз, ота?

— Худога шукур!— деди Ҳасанали.— Боягидан бир оз енгилладим. Мазмуни ис теккан экан.

Ваъзи юмишлар буюрсам...

Буюрингиз, ўғлим.

Раҳмат, ота, бўлмаса бизга чой қайнатиб берингизчи!

Хўп, бегим!

Ҳасанали чиқди. Раҳмат Отабек билан яна бир қайта соғлиқ сўрашгандан кейин сўради:

— Бу киши кимингиз бўладир, бек ака?

Отабек Раҳматнинг саволига жавоб бермай, эшикка қаради. Ҳасаналини ҳужрадан узоқлатиб, сўнгра жавоб берди:

Қулимиз.

Бу сўздан нима учундир Ҳомид ажабланган эди:

— Қулингиз?

— Шундоғ.

Ҳасаналини болалик вақтида Эрондан киши ўғирлаб келувчи бир туркман қўлидан Отабекнинг бобоси ўн беш тилла баробарига сотиб олган эди. Ҳасаналининг Отабеклар оиласида бўлганига эллик йиллар чамаси замон ўтиб, энди Отабеклар оиласининг чин бир аъзоси бўлиб кетган. Хўжаси Юсуфбек ҳожига, айниқса, хўжазодаси Отабекка итоат ва ихлоси том¹ бўлиб, бунинг эвазига улардан ҳам ишонч ва ҳурмат кўрар эди. Ҳасанали ўттиз ёшлик вақтида сотиб олинган бир чўрига уйлантирилган бўлса ҳам, аммо ўғил, қизлари бўлмаган, бўлсалар ҳам ёшликда ўлиб кетганлар. Шунинг учун бўлса керак. Отабекка ихлос қўйиб, унга ўз боласи каби қарар: «Улганимдан кейин руҳимга бир калима қуръон ўқиса, бир вақтлар Ҳасанали ота ҳам бор эди деб ёдласа, менга шуниси кифоя!» деб қарор берган ва ҳозирдан бошлаб Отабекка бу тўғрида сипоришлар² бериб, ундан самимий ваъдалар олиб югувчи оқ кўнгилли бир кул эди.

Ҳасанали устида бўлган ҳалиги гапдан кейин Раҳмат сўради:

— Тошкентдан нималар келтирдингиз, бек ака?

— Арзмаган нарсалар: газмол, қолапой афзали ва бир оз қозон.

¹ Том — тўла, тўлиқ.

² С и п о р и ш — топшириқ.

— Марғилонда газмол билан қолапой афзалининг бозори чаққон,— деди Ҳомид.

Отабек микрози билан шам сўхтасини кесиб тузатди. Орада ётсирашга ўхшаш бир ҳол бор, нима учундир бир сўзлаб икки тўхтар эдилар. Бу ўнғайсиз ҳолатдан чиқиш ва сўзни сўзга улаб юбориш учун Раҳмат тиришгандек кўринар эди.

— Марғилонни қандай топдингиз, бек ака, хушландингизми, ё?..

Бу саволнинг жавобига Отабек иккилангандек ва ўнғайсизлангандек бўлди:

— Нима десам экан. Марғилонни ҳар ҳолда... хуш кўрдим. Марғилон Туркистонимизнинг тўқувчилик ҳунарида биринчи шаҳаридир.

Иккиланиб берилган бу жавобдан Ҳомид билан Раҳмат бир-бирларига қарашиб олдилар. Отабек бу ҳолатни сезди ва ўзининг сўзини кулгиликка олиб изоҳ берди:

— Келган кунимдан Марғилонингизни хушламай бошлаган эдим, чунки танишларим йўқ, мусофирчилик билиниб қолаётган эди. Энди бу соатдан бошлаб, Марғилондан розиман, негаки, йўқлаб келгувчи сизнинг каби қадрдонлар ҳам бўлур экан!

— Кечирингиз, бек ака! — деди Раҳмат.— Мен сизнинг Марғилон келганингизни бугун отамдан эшитдим. Йўқса, албатта, сизни зериктирмас эдим!

— Аниқми?

— Тўғри гап! — деди Раҳмат.— Отам Тошкент борганларида тўппа-тўғри сизнинг эшигингизга тушсинлар-да, сиз саройга тушинг! Бу тараф билан сиздан ўпкани биз қилсак арзийдир!

— Ҳақингиз бор,— деди Отабек.— Аммо, биринчидан, сизнинг ховлингизни сўроғлаб топиш менга қийинроқ кўринди, ундан сўнг, молимизни ортган туякашлар шу саройга тайинланган эдилар.

— Ҳар ҳолда, бу узр эмас!

Ҳасанали дастурхон ёзиб, қумғон киргизди. Одатий тақаллуфлар билан дастурхон ва чойга қаралди. Ҳомид нонни шиннига булғар экан, сўради:

— Ёшингиз нечада, бек?

Отабекнинг лаби қимирламасдан, чой қуйиб ўтирган Ҳасанали жавоб берди:

— Бекка худо умр берса, бу йил ҳамдуна бўлса, тўппа-тўғри йигирма тўрт ёшга қадам қўядилар!

— Йигирма тўрт ёшга кирдимми, ота?! — деди бек. — Чиндан ҳам неча ёшга кирганимни ўзим билмайман.

— Йигирма тўрт ёшга кирдингиз, бек.

Ҳомид тағин сўради:

Уйланганмисиз?

— Йўқ.

Ҳасанали Отабекнинг ёлғиз «йўқ» билан тўхташига қаноатланмади ва бу тўғрида ўз томонидан изоҳлар беришни лозим кўрди:

— Бек учун бир неча жойларга қиз айттирмак исталинган бўлса ҳам, аввал тақдир битмаганик, ундан кейин бекнинг уйланишга бўлган қаршиликларидан бу кунгача тўй қилмай келамиз. Улуғ хўжамизнинг қатъий ниятлари бу сафардан қайтгач, бекни уйлантиришди!

— Менимча, уйланишдек нозик бир иш дунёда йўқдир, — деди Раҳмат ва Отабекка юз ўғирди. — Уйланган хотининг таъбингга мувофиқ келса, бу жуда янги, йўқса, мунчалик оғир гап дунёда бўлмас!

Отабек Раҳматнинг бу сўзини самимият билан қаршилади:

— Сўзингизнинг тўғрилигида шубҳа йўқ, — деди, — аммо, шуни ҳам қўшмоқ керакки, оладиган хотинингиз сизга мувофиқ бўлиши баробарида, эр ҳам хотинга мувофақаттабъ¹ бўлсин.

— Хотинга мувофиқ бўлиш ва бўлмасликнинг унча кераги йўқ, — деди Ҳомид эътирозланиб. — Хотинларга «эр» деган исмнинг ўзи кифоя... Аммо жиян айтгандек, хотин деган эрга мувофиқ бўлса бас.

Раҳмат кулиб Отабекка қаради. Отабек ҳам истеҳзоли табассум орасида Ҳомидга кўз қирини ташлади.

— Уйланишдаги ихтиёримиз, — деди Раҳмат, — оналаримизда бўлганликдан, оладирган келинлари ўғилларига ёқса эмас, балки унинг ота-оналари ўзларига ёқса, бас. Бу тўғрида уйланувчи йигит билан эр қилувчи қизнинг лом-мим дейишга ҳақ ва ихтиёрлари бўлмай, бу одатимиз маъқул ва машруъ ишлардан эмасдир. Масалан, мен: ота-онамнинг ёқтиришлари билан уйландим... Аммо хотиним ота-онамга мувофиқ

¹ Мувофақаттабъ — таъбиға мос, мансуб.

бўлса ҳам, менга мувофиқ эмас, сиз айтгандек, эҳтимол, мен хотинимга мувофиқ эмасдирман... Сўзингиз жуда тўғри, бек ака.

Отабек Раҳматнинг сўзини ихлос билан эшитди ва «сен нима дейсан?» дегандек қилиб Ҳомидга қаради.

— Жиян,— деди Ҳомид Раҳматга қараб,— бошлаб, уйланишинг албатта ота-онанг учун бўлиб, улардан ранжиб юришингнинг ўрни йўқ. Хотининг кўнглингни мувофиқ келмас экан, мувофиқини олиб, хотинни икки қил! Буниси ҳам келишмаса, учинчисини ол! Хотиним мувофиқ эмас, деб зорланиб, ҳасратланиб юриш эр кишининг иши эмас!

Раҳмат Отабекка кулимсираб қаради-да, тоғасига жавоб берди:

— Хотин кўпайтириб, улар орасида азобланишининг нима ҳикмати бўлсин? — деди.— Бир хотин билан муҳаббатли умр кечирмак, менимча, энг маъқул иш. Масалан, икки хотинликнинг биттаси сизми? Уйингизда ҳар кун жанжал, бир дақиқа тинчлигингиз йўқ.

— Сенингдек йигитлар учун, албатта, битта хотин ҳам ортиқчалик қилади! — деб кулди Ҳомид.— Кўп хотин орасида азобланиш ўзи нима деган сўз? Қамчинингдан қон томса, юзта хотин орасида ҳам роҳатланиб тириклик қилоласан! Мен бу кунгача икки хотин ўртасида гуриб жанжалга тўйгунимча йўқ, аммо хотинни учта қилишга ҳам ўйим йўқ эмас!

— Сизга тараф йўқ, тоға!

Ҳомид мағрур бир тусда Отабекка қаради. Отабек унинг сўзидан кулимсираган эди.

Ҳасанали паловга урнаш учун ташқарига чиқди. Отабек меҳмонларга чой қуйиб узатди. Ҳомиднинг ҳалиги сўзидан кейин орадаги баҳс кесилган эди. Уччовлари ҳам бир нарсанинг хаёлини сургандек кўринар эдилар. Бир неча вақт шу ҳолда қолишиб, Раҳмат тоғасидан сўради:

— Мирзакарим ака қизини эрга бердимиз, эшитдингизми?

Бу саволдан нима учундир, Ҳомиднинг чехраси бузилди ва тилар-тиламас жавоб берди:

— Бундан хабарим бўлмади. Гумонимча, бермагандир.

Раҳмат сўздан четда қолдирмаслик учун Отабекни ҳам орага олди:

— Бизнинг Марғилонда бир қиз бор,— деди,— шундоқ кўҳликки, бу ўртада унинг ўхшаши бўлмас, деб ўйлайман!

Ҳомид, бир турли вазиятда, ер остидан жиянига қариди. Тоғасининг ҳолидан хабарсиз Раҳмат сўзида давом этди:

— Шаҳримизда Мирзакаримбой отлиғ бир савдогар киши бор, бу шунинг қизидир. Балки сиз Мирзакарим акани танирсиз. У бир неча вақт Тошкентда қутидорлик қилиб турган экан?

— Йўқ... Танимайман.

Ҳомиднинг юзидаги бояғи ҳолат яна ҳам кучланиб, гўё тоқатсизлангандек кўринар эди. Раҳмат давом этди:

— Унинг ҳовлиси пойафзал растасининг бурчагидаги иморатдир. Ўзи давлатманда бир киши, Тошкент ашрофларининг¹ кўплари билан алоқадор бўлганликдан, балки отангиз билан таниш чиқар!

— Эҳтимол,— деди Отабек ва нима учундир ғайри ихтиёрий бир тебранди. Унинг юзида бир ўзгариш ва вужудда бир чайқалиш бор эди. Ундаги бу ўзгаришдан Раҳмат хабарсиз бўлса ҳам, аммо Ҳомид уни ер остидан таъқиб этар эди. Бу таъқиб Отабекдаги ҳалиги ўзгаришни пайқабми, ёки тасодифийми эди, бу тўғрида бир мулоҳаза айтиш, албатта, мумкин эмас. Яна бир неча вақт жим қолдилар.

— Энди бизникига қачон меҳмон бўласиз, бек ака?

Раҳматнинг бу сўзи билан Отабек хаёлидан бош кўтарди:

— Худо хоҳлаган вақтда бўлармиз...

— Йўқ, бек ака,— деди Раҳмат,— сиз аниқлаб бир кунни тайин қилингиз, биз бу ерга сизни таклиф қилгани келганмиз!

— Овора бўлмоқнинг нима зарурати бор?

— Бунда овора бўлиш деган нарса йўқ. Иложи бўлса, сизни бу саройдан ҳовлига кўчираемиз. Ҳозирча бир кунни тайин қилиб, бизга меҳмон бўлинг-чи... Отам сиз билан ўтиришиб, Тошкент аҳволоти тўғрисида сўзлашмакка муштоқдирлар!

¹ Ашроф — эътиборли кишилар.

— Бу саройдан сизларникага кўчишим оғир,— деди Отабек,— аммо отангизнинг зиёратларига боришга ҳар қачон ҳозирман!

— Соғ бўлинг, бек ака; борадиган кунингизни тайин қила оласизми?

— Маълумингиз, кечлари бўш бўламан, шунинг билан бирга отангиз қайси вақтни ихтиёр қилсалар, ижобат¹ этишдан ўзга чорам бўлмас.

— Саломат бўлингиз,— деди Раҳмат,— шуни ҳам сиздан сўрайин: ўтиришга бегона кишилар ҳам айтилса мумкинми, озор чекмасмисиз? Чақирилганда ҳам ўзимизга яқин ва аҳил кишилар бўлур. Масалан, Мирзакарим қутидор каби!

Бу вақт Отабекнинг тусига ҳалигидек ўзгариш чиқди эрса-да, лекин сездирмасликка тиришиб, жавоб берди:

— Меним учун фарқсиз!

Ошдан сўнг меҳмонлар хайрлашиб чиқдилар.

2

ХОН ҚЗИГА ЛОЙИҚ БИР ЙИГИТ

Отабек ўзи билан кўришган бундаги иккита ёт кишини танимаганликдан бир-икки қайта уларни кўз остидан кечирди. Буни пайқаган Зиё шоҳичи уларни Отабекка танитди:

— Амакиларингизни сиз танимагандирсиз, албатта,— деди.— Бу киши отангизнинг яқин дўстларидан Мирзакарим қутидор. Бу зот Андижон савдогарларидан Акрам ҳожи.

Мирзакарим исмлиқ қирқ беш-эллик ёшлар чама-сида, қора қош, қора кўз, кўркам юз, яхшигина кийинган бир киши бўлиб, Акрам ҳожи эллик беш ёшлар орасидаги бир кекса эди. Отабек қайтадан Мирзакарим қутидорни кўздан кечирди.

— Ота қадрдонлари билан таништирганингиз учун раҳмат, амаки,— деди Отабек ва Акрам ҳожи билан Мирзакарим акага тавозуланди.— Отам сизлардек яқин дўстларига салом айтишни менга омонат топширган эдилар.

¹ И ж о б а т — қабул (қилиш).

— Раҳмат, соғ бўлсинлар!

Мажлис Зиё шоҳичининг уйида Отабекнинг меҳмондорчилиги учун йиғилган. Юқорида исмлари ўтган зотлардан бошқа Ҳомид, Раҳмат ҳам Ҳасанали бор эдилар. Танштиришдан сўнг Отабек билан қутидорнинг кўзлари бир-бирларига тез-тез учраша бошладилар. Қутидор нимадир Отабекдан сўрамоққа оғзини жуплаб турса ҳам, Акрам ҳожи билан Зиё шоҳичининг аллаларса тўғрисидаги гаплари кети узилмай давом этар эди. Уларнинг кўзи учинчи тўқнашишда қутидор кулимсираб қўйиб, сўради:

— Мени эслай оласизми, бек?

Отабек диққат ва эътибор билан қутидорни кузатиб, жавоб берди:

— Йўқ, амаки!

— Неча ёшга бордингиз?

— Йигирма тўрт ёшга...

Қутидор ўзича нима тўғрисидадир ҳисоб юритди-да:

— Воқиян сиз мени эслай олмасиз,— деди.— Мен Тошкентда қутидорлик қилган вақтимда тахминан, сиз беш-олти ёшлик бола эдингиз... Гўёки, мен Тошкентда кечагина тургандек ва кечагина сизнинг ҳовлингизда меҳмон бўлгандекман... аммо ҳақиқатда орадан ўн беш-йигирма йил ўтиб, сиз ҳам катта йигит бўлгансиз, умр — отилган ўқ эмиш!

— Сиз бизнинг ҳовлида бўлганмисиз?

— Кўп мартабалаб меҳмон бўлдим,— деди қутидор,— ул вақтда бобонгиз ҳам ҳаёт эдилар.

Бу иккисининг сўзларига қулоқ солиб четда ўтирган Ҳасанали ҳам гапга аралашди:

— Амакингиз бизнинг ҳовлига келиб юрадиган вақтларида сиз ёш бола эдингиз, бек! — деди.— Амакингиз сизни саройларга олиб ҳам тушар эдилар!

Отабек уялув аралаш кулимсираб, қутидорга қаради:

— Таассуфки, эслай олмайман! — деди у. Қутидор тагин нимадир айтмоқчи бўлган эди, Акрам ҳожи унга йўл бермади:

— Ҳожи акамиз бу кунда қандай иш билан машғуллар?

Отабек:

— Тошкент беги ёнида мушовур¹ сифати билан тугадилар.

— Азизбек бу кунда ҳам Тошкентга ҳокимдир?

— Шундоғ.

— Сотқи бек кетсин, Азиз бачча, денг,— деди Ҳомид ва Акрам ҳожига қараб кулди.— Яқингинада Мусулмон чўлоқнинг базми шу Азиз бачча билан қизир эди.— У улуғ бир нарса кашф этгандек мағрур, мажлисга қараб чиқди. Ҳомиднинг заруратсиз айб текшириши мажлисга ётроқ туюлган бўлса керак, мажлисдагилар бир-бирларига қарашиб олдилар. Бу ўринсиз текшириш мажлисни бир оз сукутга юборди-да, сўнгра Акрам ҳожи саволида давом этди:

— Ҳокимингиз жуда золим эмиш, бу тўғри сўзми?

— Тўғри сўз,— деди бек,— Азизбек зулмидан аҳоли жуда тўйган.

Отабекнинг бу жавобидан ёлғиз Акрам ҳожигина эмас, балки мажлиснинг бошқа аъзолари ҳам ажабландилар. Отасининг вали неъмат² бўлган бир бекнинг зулмини иқдор этиш ҳақиқатан ҳам таажжубга лойиқ эди. Азизбек Туркистон хонлигининг энг золим ва мустабид саналган бекларининг бири ва унинг ўз қарамотида бўлган Тошкент аҳолисига қилган зулмлари Фарғонага дoston, аммо Акрам ҳожининг бу саволи Азизбекнинг энг яқини бўлган бир кишининг ўғлини синаб кўришлик учун эди. Бу синаш натижаси Акрам ҳожининг таажжубини ордирди ва бунинг сирини билишга қизиқсинди:

— Отангиз Азизбекнинг мушовури экан,— деди Акрам ҳожи,— нима учун уни бир оз бўлса ҳам йўлга солмайдир?

— Кечирингиз, амак,— деб Отабек кулимсиради,— сиз отамнинг мушовурлигини бошқачароқ англаганга ўхшадингиз... Бизнинг бекларга ҳукм вақтида ҳам мушовур бўлмоқ имконсиз нарсадир. Отам Азизбекнинг мушовури ва яқин мусоҳиби³ саналса ҳам ва лекин бу жузъий ишлардагинадир. Бунинг учун сизга бир мисол келтирай, бу иш шу яқин оралардагина бўлди: Тошкентдаги жумалик гап мажлисларидан бирида бир ки-

¹ Мушовур — маслаҳатчи.

² Вали неъмат — хўжайин.

³ Мусоҳиб — ҳамсуҳбат.

Шй Азизбекни мақтар ва бу мақтовга қарши иккинчиси: «Нега мунча мақтайсан, Азизбекнинг асли бир бачча-да!» дер. Уларнинг бу музокараларини четдан эшитиб турган хуфиялардан ¹ бири бу сўзни Азизбекнинг қулоғига етказур. Эртасига Азизбек мазкур икки кишини ўз ҳузурига олдириб, мақтовчига улуг мансаб ато қилар ва иккинчисини ўлимга буюрар... Бу ҳукм мажлисида ҳозир турган отам маҳкумнинг гуноҳини сўраганида Азизбек жаллодга бақирар: «Тезроқ олиб чиқ!» Отам тағин қуллуқ қилганида, жаллодга буюрар: «Қўлингдагини бўшатиб, ўрнига ҳожини олиб чиқ!» — Мана кўрдингизми, отамнинг қадр қийматини!

— Бўлмаса аҳоли хонга шикоятнома ёзмайдирми?

— Нечанчи шикоятномани сўрайсиз,— деди Отабек,— Азизбекдан зулм, жафо кўрганлар билан бирликда энди ўнинчи шикоятномамизни юборгандирмиз... Лекин хоннинг йўлбошчиси бўлган кишининг ўзи зулмда Азизбекдан неча зина баланд ўринни ишғол этгучи кимса бўлса, биз қандоғ қилайлик! Аммо шуниси ҳам борки, кейинги вақтларда Азизбек Қўқоннинг ёрлиғ ва фармонларини илтифотсиз қолдира бошлади... Ҳар ҳолда Тошкент аҳолиси Азизбек истибодидан ортиқ тўйди, кимдан кўмак сўрашни ҳам билмайди!

Юсуфбек ҳожининг қандай одам экани, айниқса, Акрам ҳожига англашилиб, бу тўғрида ортиқ баҳс қилинмади ва сўз бошқа хусусларга ўтди.

Зиёфат самимият билан чақирилганликдан дастурхон қадрли меҳмонга махсус турланган эди, Зиё шоҳичи билан ўғли Раҳматнинг ҳар замон меҳмонларни дастурхонга қисташлари бошқаларнинг иштаҳаларини очишга сабаб бўлса ҳам, Аммо бизнинг Отабекка сира ҳам таъсир қилмас, хаёлланиб ўтирар эди. У нима тўғрида хаёл суриб, қайси тўғрида ўйлар эди? — Буни билиш қийин бўлса ҳам, бироқ унинг ҳозирги баъзи ҳаракатлари диққатни жалб этарлик эдилар: хаёл сураар экан, унинг кўзлари ихтиёрсиз каби қаршисидаги қутидорга қарайди, қутидорнинг кўзи ўзига тушди дегунча, кўзини ундан олиб дастурхондаги кўнгли тиламаган нарсаларга урина бошлайди... Отабекнинг бу ҳолини

¹ Х у ф и я — жосус.

мажлисдагилар сезмасалар-да, аммо Ҳомид уни таъқиб этгандек эди.

— Савдо билан қандай шаҳарларга бордингиз, бек? — деб сўради қутидор.

— Ўзимизнинг шаҳарлардан кўпини кўрдим,— деди бек,— ўрус шаҳаридан Шамайга ¹ ҳам бордим.

— Ҳа, ҳа, сиз Шамайга ҳам бордингизми? — деб Зиё шоҳичи ажабланди.

— Ўтган йил борган эдим,— деди бек.— Боришим ноқулай бир вақтга тўғри келиб, кўп машаққатлар чекдим.

— Чин савдогар сиз эмишсиз,— деди қутидор,— биз шу ёшга келиб ҳали ўзимизнинг каттароқ шаҳарларимизни ҳам кўра олмадик; сиз ўруснинг Шамайигача боргансиз!

— Юрган дарё, ўтирган бўйро эмиш,— деди Акрам ҳожи.

Рус шаҳарларига бориб савдо қилувчилар Туркистонда жуда оз ҳисобда бўлиб, уларни кўрган Отабек мажлисга тансиқланди. Руслар тўғрисида аллақандай хаёлий ривоятлар эшитиб юрган қутидор ва Зиё шоҳичининг Отабекдан ҳақиқий ҳолни билгилари келиб, ундан Шамайда кўриб-кечирганларини сўрадилар. Отабек Шамай хотиротини сўзлаб берди. Русларнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий тараққиётларини, эшиткувчиларни ҳайратда қолдириб ортиқ тафсилоти билан айтиб чиққач:

— Шамайга бормасдан илгари ўз ҳукуматдорлигимизни кўриб, бошқалар ҳам шундайдир, деб ўйлар эдим,— деди Отабек,— лекин Шамай меним бу фикримни ост-уст қилиб, ўзимни ҳам бутунлай бошқа киши ясади. Мен ўруснинг идора ишларини кўриб, ўз идорамизнинг худди бир ўйинчоқ бўлганлигини иқрор этишга мажбур бўлдим.

Бизнинг идорамиз букунги тартибсизлиги билан кета берса, ҳолимизнинг нима бўлишига ақлим етмай қолди. Шамайда эканман, қанотим бўлса, ватанимга учсам, тўппа-тўғри хон ўрдасига тушсам-да, ўруснинг ҳукумат қонунларини бирма-бир арз қилсам, хон ҳам

---

¹ Шамай — Семипалатинск шаҳри, революциядан илгари Туркистон савдогарларининг рус савдогарлари билан савдо қиладиган шаҳарларидан бири эди.

арзимни тингласа-да, барча элга ёрлиғ ёзиб ўруснинг идора тартибини дастуруламал этишга буюрса, мен ҳам бир ой ичида ўз элимни ўрусники билан бир қаторда кўрсам... Аммо ўз элимга қайтиб кўрдимки, Шамайда ўйлаганларим, ошиққанларим ширин бир хаёл эмиш! Бу ерда сўзимни эшитувчи биров ҳам бўлмади, бўлсалар ҳам: «Сенинг арзингни шу хонлар эшитадими, шу беклар ижро қиладими?» деб, мени маънос қилдилар. Илгарироқ мен уларнинг гапига бовар қилмай юрсам ҳам, сўнгидан тўғри сўзни айтганларини билдим. Дарҳақиқат мазористонда «хай-ю ала-фалоҳ¹» хитобини ким эшитар эди!

Мажлис Отабекнинг Шамай таассуротини мароқ билан эшитгач, шу кунгача ҳеч кимдан эшитилмаган унинг фикрларига ажабланган эди. Истиқбол қайғуси тушига ҳам кирмаган бу кишилар Отабекнинг даруни дилдан чиқариб айтган гапларидан ҳиссасиз қолмадилар.

Зиё шоҳичи:

— Бизнинг бу ҳолга тушишимиз ўз феъли бадимиздан!

Акрам ҳожи:

— Тўғри!

Ҳомид ҳам бошқалардан қолишмас учун: «Худо кифрининг бу дунёсини берган!» деб қўйди.

— Менимча, ўруснинг биздан юқоридалиғи унинг иттифоқидан бўлса керак,—деди Отабек,—аммо бизнинг кундан-кунга орқага кетишимизга ўзаро низойимиз сабаб бўлмоқда, деб ўйлайман, бошқа хил айтганда, Зиё амакимнинг фикрлари қисман тўғри. Орамизда бу кўрқинч ҳолатга баҳаққи тушунадиган яхши одамлар йўқ, билъакс бузғунчи ва низочи унсурлар томир ёйиб ҳар замон содда халқни ҳалокат чуқурига қараб тортадилар. Бу кунги қорачопон² ва қипчоқ низоларини сизга бир тимсол ўрнида кўрсатайин: ўйлаб кўрилсин, бу низолардан бизга қанчалик фойда ва қипчоқ оғайниларимизга нима манфаат ҳосил бўлмоқда?! Фақат бундан фойдаланувчилар икки халқ орасига адоват уруғини сочиб юргувчи бир неча ифвогар бошлиқлар-

¹ А л а л - ф а л о ҳ — пажот.

² Қипчоқларнинг бой ва амалдорлари ўзбекларни қорачопон деб атаганлар.

гинадир. Масалан, Мусулмонқулни ким холис одам, деб ўйлайдир? Унинг юрт учун қон тўкишдан бошқа нимага фойдаси тегди? Мусулмонқул ўз ғарази йўлида орада йўқ низоларни қўзғаб куёви Шералихонни¹ ўлдирди, гуноҳсиз Муродхонни шаҳид этди, қўй каби юввош Тошкент ҳокими Салимсоқбекни ўлдириб, ўрнига Азизбекдек золимни белгилади ва ўзини мингбоши эълон қилиб, ақлсиз бир гўдакни (Худоёрни) хон кўтариб, эл елкасига миңди. Тузук, агар Мусулмонқул бу ишларни бир яхши мақсадни кузатиб қилганда, золимларни ўртадан кўтариб, юртга осойиш берганда, унга ким нима дея олар эди? Ҳолбуки, Тошкент тарихида мисли кўрилмаган Азизбек каби ваҳшийни фақат шу Мусулмонқул қўлидан олди! Башарти Мусулмонқул чин инсон бўлса, инсондан ваҳший туғилганини ҳеч ким эшитган чиқмас! Модомики, ўз ғарази йўлида истибдод орқали эл устига ҳукмрон бўлгучилар йўқотилмас эканлар — бизга нажот йўқдир, магар шундай ғаразчиларни, улар ким бўлсалар ҳам, иш бошидан қувлаш ва улар ўрнига яхши ва холис одамларни ўтқизиш нажотимизнинг йўлидир!

Отабек мажлисга тамоман янги ва эшитилмаган фикрларни сўзлаб кетди, улар бекнинг оғзига анқайишиб қолган эдилар. Дарҳақиқат, ўзаро битмас низоларнинг асли маъносини у яхши англаб таҳлил қилар ва дуруст қиммат берар эди. Унинг шу йўсин мулоҳаза ва фикрлари мажлисга чуволган ишнинг учини топиб бергандек бўлиб, лафзан бўлмаса ҳам, маънан уларнинг таҳсин ва олқишларини олди.

Отабек хуфтан номози учун таҳорат олишга меҳмонхонадан чиққан эди, унинг кетича:

— Отанинг боласи-да,— деб Зиё шоҳичи меҳмонларга қараб қўйди.

— Умри узоқ бўлсин,— деди Акрам ҳожи,— йигитларимиз ичида энг ақллиги экан... Агарда хон кўтариш маним кўлимда бўлса эди, хон қилиб Отабекни кўтарар эдим!.. Ўзи ўқиганми?

Бу мақтовлар билан терисига сиғмай кетган Ҳасанали жавоб берди:

¹ Шералихон Мусулмонқулнинг сингласига уйланган эди. Шералихоннинг ўғли Худоёрхон шу Мусулмонқулнинг сингласидан туғилди. Мусулмонқул бемалол иш кўриш учун жияни Худоёрга кизини бериб ўзига куёв қилган эди.

— Тошкент «Беклар беги» мадрасасининг пешқадам муллабаччаларидан эди, лекин уч йилча бўлди, хўжамиз мадрасадан олиб, савдо ишига қўйдилар.

— Худо ҳар нарсадан ҳам берган йигит экан,— деди қутидор.

Аҳли мажлис Отабекни кўкларга кўтариб мақтар эди, лекин Ҳомид бу мақташларга иштирок этмас ва нимадандир гижингандек кўринар эди. Шу орада қутидорнинг «уйланганми?» деб Ҳасаналидан сўраши Ҳомидга яна бошқача ҳолат берди. Ҳасаналининг сўровчига, бекнинг қиз ёқтирмаслигини сабаб кўрсатиб шу кунгача уylanмай келганлигини тафсили билан ҳикоя қилиб беришидан сўнг у тоқатсизлангандек бўлди:

— Балки бегингизнинг тамаълари хон қизидадир,— деди истехзо билан Ҳомид.— Бундоқ йигитлар уйланганларида ҳам киши қизини умр бўйи азоб ичида ўтказадирлар!..

Сабабига тушуниш қийин бўлган бу истехзога қарши Ҳасанали сукут қилмади:

— Мен унинг хон қизини олиш мақсади борлигини билмайман,— деди кулимсираб,— бироқ у хон қизини олса арзимайдирган йигит эмас... Ҳатто менга ҳам қаттиқ сўз айтишдан сақланган бир йигит ўз никоҳида бўлган озод бир қизга, албатта, заҳмат бермас деб ўйлайман. Хотин урадиган ва хотин устига хотин олиб, хотинларига зулм қиладиган баъзи ҳайвон сифат кишилардан бўлиб кетиши, менимча, эҳтимолдан жуда узоқдир, иним мулла Ҳомид..

Ҳасанали ўтган фаслда Ҳомиднинг ўз оғзидан хотинларига қарши камчи ишлатганини эшитган эди. Шунга биноан унинг бу охирги жумласи Ҳомидни ерга қаратиб, лом дейишга мажол бермай қўйди. Зиё шоҳичи қайниси Ҳомидга «тузатилингми?» дегандек қилиб қаради ва Ҳасаналидан афв сўради:

— Кечирасиз, ота,— деди,— бизнинг Ҳомидбой шунақа қўланса гаплар учун яратилган одам.

Қутидор ҳам Ҳасаналининг кўнглини кўтариб тушди:

— Гапингиз тўғри, ота,— деди.— Отабек хон қизига лойиқ бир йигит экан.

Баҳслашиш учун Ҳомидга йўл қолмаган эди. Бир турли илжайиб, ер тагидан Ҳасаналига кўз ташлади.

Ошдан кейин бошлаб Ҳомид, сўнгра бошқа меҳмонлар тарқалишдилар. Отабек билан қутидорнинг йўллари бир бўлганликдан биргалашиб кетдилар. Қутидор ҳовлисига қайрилар экан, бек билан хайрлашди:

— Албатта бириси кун бизникига марҳамат қиласиз, тузукми?

— Хўп, амак!

— Бизники мана шу бурчақдаги эшик... Қайтага бу кун бизникида қолсангиз бўлмасми-а?

— Раҳмат... Хайр, саломат бўлингиз!

Улар тўхтаб сўзлашган ўринларидан хайрлашиб узоқлашгач, бир бурчақдан чопонига бурканган бир киши чиқиб, ҳалигилар келган томонга қараб юрди...

3

БЕК ОШИҚ

Сарой тинч уйқуда, тун ярим. Ҳасанали ҳужранинг узун бурама қулфини очиб ичкарига шам ёқди ва бекнинг тўшагини ёзиб, унинг кириб ётишини кутиб турди. Аммо Отабек нима учундир тез кира бермади. Ҳужра эшигининг очилганидан, шам ёқилиб, ўрин ёзилганидан гўё хабарсиз каби устунга суялганча қотиб турар эди.

— Ўрнингизни ёздим, бек!

Отабек бу сўз билан ҳужрага кирди ва бориб тўшаги ёнига ўтирди. Ҳасанали бекнинг ечиниб ётишини кутиб турар, чунки уни ётқизиб ёқилган шамни ўзи билан нариги ҳужрага олиб чиқмоқчи эди. Бироқ Отабек тўшаги ёнига ўтирди-да, яна ўйлаб қолди...

Отабек бир неча кунлардан бери Ҳасаналининг кўзига бошқача кўринар эди.

Ҳасанали Отабекда шу кунгача кўрилмаган қизиқ бир ҳолатга беш-олти кундан бери ажабсиниб юрар эди. Ҳасаналини ажабсиндирган ҳолат ҳам бекнинг шунинг сингари хаёл ичида барчани унутиб қўйиши ва бошқа ишларга эътибор ва парвосизлиги эди.

Ҳасанали бекнинг ҳозир ипидан-нинасигача бўлган қизиқ ҳолини узоқ кузатиб турди. Лекин Отабек хаёл суришдан зерикмаса ҳам, Ҳасанали кузатишдан зерикди:

— Менда юмишингиз йўқми?

Отабек бу гапни англамади, шекилли, Ҳасаналининг юзига кўтарилиб қаради-да, яна кўзини бир нуқтага тикиб қолди. Бу ҳолатдан Ҳасаналининг андишаси ортиб, бекнинг бунчалик ангравланишига қандай маъно беришни ҳам билмас эди. Отабек шу ҳолда тагин қанчагачадир ўтирди, ниҳоят уйқудан уйғонган кишидек чўчиб ўзини кузатувчига қаради:

— Чиқиб ётмайсизми?

— Менда юмишингиз йўқми?

— Нима юмишим бўлсин, шамни ҳам олиб кетинг.

Ҳасанали шамни олиб ўз ҳужрасига чиқди. Унинг ҳужраси Отабекники билан бир қаторда бўлиб, газмол, пойафзал ва шунинг сингари моллар ила тўлган ва Отабекдан бошқа, алоҳида ҳужрада туриши ҳам шу молларни сақлаб ётиш учун эди. Ҳасанали ўрнини ёзар экан, «танба» деб қўйди.

Кўқорида сўзлангандек, Отабекдаги бу ҳолатни бирор ҳафталардан бери пайқаса ҳам, ҳозиргидек андишага тушмаган ва бунчалик диққат этмаган эди. Хўжазодасидаги бу ҳолат уни ҳар турли мулоҳазаларга олиб кета бошлади. Тўшаги устига ўтириб, оқ соқолини ўнг қўли билан тутамлаб ўйлар эди: савдо тўғрисида бирор хато қилдим. Зиё шохичиникида таомдан тузукроқ тотинмади, бирор оғриғи бормикин... Мусофирчиликда оғриса... аммо бу мулоҳазаларининг биттасига ҳам ўзи қаноатланмади. Зеро, савдо тўғрилари ундан яширин эмас, оғриганда ҳам, албатта, шикоят эшитар эди.

Ўйлаб-ўйлаб бир нарсага ҳам ақли етолмагач, ўридан туриб токчада ёниб турган шамни ўчирди. Ҳужра орқа-ўнгни ажратиб бўлмаслик қоронғуланди. Қоронғуда туртиниб, ҳужра эшигига келди-да, авайлаб гижирлатмай эшикни очди ва секингина ташқарига бош чиқариб саройни кузатди. Киши йўқликка қаноат ҳосил этиб, маҳсичан оёғини оҳиста қўйиб, Отабек ҳужрасининг ёнида тўхтади, саройни яна қараб чиқди. Сарой қоп-қоронғу, тинч уйқуда, аммо бу тинчликни сарой отхонасидаги отларнинг карт-курт хашак чайнашлари ва атрофдаги хўрозларнинг қичқиришларигина бузар эдилар. Ҳасанали секингина дарича остига ётиб ҳужра ичига қулоқ солди. Ҳужра ичи тинч эди. Орадан уч-тўрт дақиқа фурсат ўтиб ҳужрадан шип этган товуш эшитмади. Тагин бир неча дақиқа қулоқ узмай

туриб, сўнгра ўрнидан кўзғалмоқчи бўлган эди, ичкаридан «уфф» деган ихраш эшитди. Ҳасаналининг кулоқлари диққат билан ўрнидан турди, кўзи олаланган эди.

— Бек оғрик,— деди кўнгиладан ва жазмланиб ҳужра эшигига юриб келди. Эшикни очиб Отабек ёнига кирмоқчи эди. Эшикни итаришга борган қўлини қолдириб, «балки оғрик эмасдир» деб тўхталди. Яна кирайми, йўқми, деб иккиланиб тургандан кейин, юриб ўзининг ҳужрасига келди. Аммо Отабек тўғрисидаги ташвиш боягидан ўн қайта ортган эди. Ечиниб ухлашга ётган бўлса ҳам, бекнинг хусуси уни кўз юмгали қўймади. Бек тўғрисида ҳар турли хаёлларга бормоқда эди. Юсуфбек ҳожининг: «Уғлим ёш, сен дунёнинг иссиқ-совуғини тотиган ва меъини ишонган кишимсан. Уғлимнинг ҳар бир ҳолидан хабар олиб туриш сенинг вазифангдир!»— деб таъкидлаши, Отабекнинг онаси Узбек оймининг ёшли кўз билан: «Сени худога, Отамни сенга топширдим!»— деб ёлворишлари, зорланишлари унинг кулоқлари остида такрорлангандек бўлар эдилар. Ухлаб кета олмади. Қўйлақчан эгнига чопонини ёпиниб ўрнидан турди, ҳужрадан чиқиб Отабек дарчаси остига яна келиб ўтирди.

Тун аёз, изғирик ел тўрт тарафга югуриб жон ачитмоқчи бўлар эди. Ҳасанали ярим яланғоч ҳолда жунжайиб дарича остида, изғирик қучоғида ўтирар эди. У еган совуғига илтифот этмас, вужудини изғирикка топшириб, фикрини ҳужра ичига юборган эди. Ҳужра ичига бирмунча кулоқ солиб ўтиргандан кейин, узун тин олиб, бошини тирқишдан узди, Отабекнинг пишиллаб ухлаган товушини эшитиб, бир даража тинчланди. Васвасадан ариёзган бўлса ҳам, ўрнидан кўзғалмади, нима учундир тагин ҳам совуққа жунжиб ўтира берди. Орадан яна бир неча дақиқа фурсат ўтиб, Ҳасанали тамом тинчланди ҳам туриб кетмоқчи бўлди ва шу ҳолатда ичкаридан уйқусираш эшитди:

«—...Қора кўзлари, камон қошлари...»

— А!— деди Ҳасанали ва қайтадан кулоғини тирқишга олиб борди. Энди унинг бутун борлиғи кулоқ бўлиб айланган. Узини унутиб, барча диққати ҳужра ичига оққан эди. Уртадан кўп фурсат ўтмади, бояги уйқусираш яна такрорланди:

«— Ой каби юзлар, қулиб боқишлар, чўчиб қочишлар... Уфф!»

Ҳасанали учун биринчида англашилмай қолган маънолар бу кейинги гап билан ечилди. Ҳасанали эндиги ўтиришни ортиқча топиб ўрнидан турди, ҳужрасига кирар экан, бошини чайқаб, ўзича сўзланди:

— Бек ошиқ!

Ўрни устига чопонини ёпди-да кўрпаси ичига кириб ўтирди ва «чиндан ошиқми?» деган саволни кўнглидан кечирди. Таниш бўлмаган бир шаҳарда кимнинг бўлса ҳам қизига учрашсин, беш-олти кун ичида бу янглиғ уйқуда ҳам... масалага бу жиҳат билан қараб бекнинг ишқига ишонгиси келмас эди. Аммо иккинчи томондан, қулоғи остида бекнинг ўз оғзидан эшитилган «... кулиб боқишлар, чўчиб қочишлар...» жумлалари такрорлангандек бўлиб, Отабекдаги бир неча кунлик ўзгаришга муҳаббатдан бошқа ҳодиса, деб маъно беролмас эди. Бу икки турли масаланинг ўнг-терисини айлангириб муҳокама қилди ва ўлчади. Ҳасаналининг ўзи тарозининг ишонмаслик палласида бўлса ҳам — «...кулиб боқишлар, чўчиб қочишлар» ҳамон қулоқлари остида такрорланар эдилар. Тун тонг отарга яқинлашган, унинг уйқули мияси ҳеч бир турли бу муаммони еча билмас эди. Кўп ўйласа ҳам бир қарорга кела олмади. Аммо эртага бекнинг ўзини синаб кўрмоқчи бўлиб, кўзи уйқуга кетди.

4

МАРҒИЛОН ҲАВОСИ ЁҚМАДИ

Эрталабки чой ҳозирланган. Отабек хомуш ўтирар, Ҳасанали эса унинг ҳолини таъқиб этмоқда эди. Орадаги сўзсизлик бир пиёладан чой ичкунча бузилмади. Охирида Ҳасанали Отабекнинг тусига бир неча қайта кўтарилиб қўйди:

— Бир неча кундан бери хомушроқ кўринасизми?

Отабек савол ташлагувчига қараб олди ва тасдиқ ишорасини бериб:

— Билмадим,— деди ва бир оз тўхтаб изоҳ берди,— хомушлигим сизга ҳам сезилдими, билмадим... Марғилон ҳавоси мижозимга тўғри келмаганга ўхшайди...

— Айтганингиздек,— деди Ҳасанали,— Марғилоннинг ҳавоси бузиқ экан, бир-икки кундан бери мени ҳам аҳволим ўзгара бошлади. Марғилондан тез жўнамасақ, мен ҳам ишдан чиқадиғон ўхшайман...

Бу гапдан кейин Ҳасаналининг кўзи бекка тикилган эди, агар тундаги уйқусираш Ҳасаналининг ўйлаган эҳтимолига тўғри келса, ўзининг халиги сўзи Отабекка бир ўзгариш беришида шубҳа қилмас эди.

Отабек боши берк кўчада қолгандек бўлди, жаво- бига кийналди.

— Кетамиз,— деди бир оз ўйлагандан кейин,— мол баҳолар тўғрисида битишолмай турамиз — олғувчи- лар арзон сўрайдилар. Шунинг учун тагин бир неча кун қолишимизга тўғри келармикан... Билмадим...

Ҳасаналининг синаши ниҳоятига етгандек бўлди, ҳатто юқоридаги жавобни эшитган вақтида нима учун- дир ўзини бир турли кулгидан аранг тўхтатиб қолган эди. Яна ўртада хомушлик ҳукм суриб, Ҳасанали ишни тузукроқ очиш ва ё шу куйи қолдириб кета бериш талашада эди. Ҳасанали, Отабекнинг ҳар бир сирига ўзини маҳрам ҳисоблаганликдан, дарҳақиқат, Отабекка маҳрам бўлишга лойиқ бир меҳрибонликка эга бўлган- ликдан, бек билан очиқ сўзлашиш фикрига келди. Бир неча дақиқа муқаддима учун режа қуриб ўтиргандан сўнг, тилга келди:

— Ўғлим, Отабек!

— Сўзлангиз.

— Айтингиз-чи, мен сизнинг кимингиз?

Отабек, Ҳасаналининг мақсадига тушунолмамай маж- хул унга назар ташлади.

— Сизми? — деб кулимсиради у.— Отам бўлмасан- гиз ҳам, мени оталик муҳаббати билан севган содиқ ва меҳрибон бир кишимсиз, яъни маънавий отам.

— Баракалла, ўғлим! — деди Ҳасанали.— Жавобин- гиз ўз ўйлаганимчалир. Энди сиздан шуни ҳам сўрайин: хўжасига содиқ бир қул, сизнинг таъбирингизча, маъ- навий бир падар, ўз ўғлига ёмонлик соғинарми, бу тўғ- рида жавоб берингиз-чи?

Отабек кутилмаган бу саволдан ажабланди:

— Сўзингизга тушунолмадим, ота! — деди.— Шун- доғ бўлса ҳам жавоб бераман; бу кунгача сиз ёлғиз менгагина эмас — бизнинг оиламизга оталик мавқеида туриб, яхшиликдан бошқани соғинмай келасиз.

Ҳасанали тусини бузмади:

— Илгарироқ балки шундоғ бўлгандир, аммо энди, айниқса, сиз...

— Айниқса, мен... очиб сўзлангиз.

— Айниқса, сизнинг менга сақлаган ишончингиз тугалганга ўхшаб, ўзимдан қандоғ камчилик ўтганига ҳайронман!

— Қизиқ гаплар сўзлайсиз,— деди Отабек, таажжуби ортган эди.— Менга қандоғ ёмонлик соғиндингизки, сизга ишончим битсин? Васвасаланишнинг ўрни йўқ, мундан сўнг ҳам сизнинг хайрихоҳона кенгашларингизга ҳам вужудингизга муҳтожман, амонатим, бошқам мундан кейин ҳам она қорнида сақлангандек сизда сақланишига ишонаман ва бунга сизнинг ҳам амин бўлишингиз керак, ота.

— Лекин... тил билан кўнгиш бошқа-бошқадир, ўғлим...

Отабек бу терс ва қўрс муқобаладан тоқатсизланди:

— Янглишасиз, ота!

— Янглишмайман, билъакс билиб, қаноатланиб сўзлайман.

— Тилим билан кўнглимнинг бошқалигини исбот қилингиз.

Ҳасанали гиналик қиёфада қошларини чимирди ва:

— Мендан яшириб юрган бир сирингиз бор,— деди.

— Сиздан яширган бир сирим бор?!

— Бор, ўғлим, бор,— деди Ҳасанали,— агар даъво-нинг тўғри бўлса, менга чиндан ўз кишим деб қарасангиз, ўша сирни яширмангиз.

Отабек тўсатдан ўзгариб, бояги асабийлик ҳолатини йўқотди, шундоғ бўлса ҳам ўзини йиғиб, кулган бўлди:

— Ҳали шунақа сиздан яширин сирим борми?

— Бор!

— Бўлса марҳамат қилиб кашфингизни сўзлангиз!

Ҳасанали пиёлани оғзига кўтариб, чойни ҳўплади, кашфини очди:

— Марғилонга келган кунлардан бошлаб сизда қизиқ бир ҳолат бор,— деди.— Сиз бу ҳолатни «Марғилон ҳавоси ёқмади» деб таъбир қилсангиз ҳам, мен мундан бошқа нарсалар пайқайман...

Отабек ўзига қатъий тикилиб турган Ҳасаналидан юзини четга буришга мажбур бўлди. Гўё бу сеҳргар чол ҳамма сирни бетдан ўқиб олар эди. Ҳасаналини ҳамон ўзига тикилиб турганини билиб манглайини қашиган бўлди:

— Хўш, давом этингиз...

— Бу сиригизни мендан яширмоқчи бўласиз,— деди тамом қаноат билан Ҳасанали, чунки энди ўз каш-фига жуда ишонган эди.— Хайр, яширмакка ҳам балки ҳақингиз бордир... Аммо шу кўйи сир сақлаш билан бирор натижага етиш мумкинми?

— ...
Отабек қип-қизил қизариб гуноҳкорлардек ерга қараган эди. Ҳасаналининг юзига падарона тараҳҳум¹ туси кириб, кексаларга хос оҳангдор бир товуш билан бекнинг устидаги оғир юкни ола бошлади:

— Айби йўқ, ўғлим,— деди,— муҳаббат жуда оз йи-гитларга муяссар бўладиган юрак жавҳаридир. Шунинг билан бирга кўп вақтлар кишига зарарли ҳам бўлиб чиқадир. Шунинг учун куч сарф қилиб бўлса ҳам уну-тиш, кўп ўйламаслик керақдир.

Бу кейинги гап билан Отабек кўтарилиб Ҳасанали-га қаради ва узоқ тин олиб яна ерга боқди. Гўё бу-нинг ила «унутиш мумкин эмас» деган қатъий сўзни айтган эди. Орага сўзсизлик кирди. Иккиси ҳам фикрга толган эди. Ҳасаналининг ортиқча берилиб ўйлаган кезде соқолини қайириб тишлайдиган бир одати бўлиб, ҳозир ҳам соқолини ямлаш билан машғул эди. Узоқ ўй-лагандан сўнг ишнинг очилмай қолган қисмини ечиш-ни бошқа вақтга қолдирмоқчи бўлди. чунки Отабек шунинг ўзига ҳам яхшигина қизариниб, бўртинган эди.

5

КИРОЙИ КУЁВИНГ ШУНДОҚ БЎЛСА

Пойафзал бозори ва унинг бурчагидаги ҳовли... Ўқувчи албатта бу ҳовлининг эгаси билан таниш чиқар. Кўримсиз, чирк босиб қорайган, жуда кўп хизмат қи-либ кексайган, очиб-ёпганда анвойи — турли доду фар-ёд қиладиган, бунда саналган сифатларини бир ерга жамлаб натижа чиқарганда «шарти кетиб, парти қол-ган» бир дарбозанинг остонасидан уч-тўрт қадам ич-карига кирилса, Бухоро зиндонларидан бирини ҳис этилуру ва қоронғу йўлакнинг ниҳоятидаги ёруғликка томон ошиқилуру. Қоқилиб-суқилиб йўлак зиндонидан

¹ Т а р а ҳ ҳ у м — раҳм-шафқат.

қутулгач, бир катта ариқ ёқасига, ўрдадек ҳовлига чиқилур ва роҳат тин олинур. Ҳовлининг кун чиқарида кун ботишга қаратиб солинган, унча мақтарли бўлма-са ҳам, замонасининг олдинги биноларидан ҳисобланган бир айвон билан бир уйга кўз тушади. Саҳн ва бинолар киши зотидан бўш, шунинг учун бу ҳовли оиланинг ташқариги қисми — меҳмонхона эканлиги англашилур. Саҳннинг тун ва кун ботар жиҳатлари кичкина ҳужралар билан ўралган ва бу ҳужраларнинг барча эшиклари ёпиқ ва қулфланган ҳолда бўлиб, моллар билан бандлиги ва уй эгасининг давлатли киши бўлганлиги билинур. Ҳовлининг жануб тарафи дўконлар орқаси, аммо катта туп гилос ёғочлари қоплаб ётадилар.

Энди биз ташқари ҳовлини қўйиб, меҳмонхонанинг ёнидан ичкарига кирамиз. Ичкари ҳовлининг йўлаги ҳам наригисидек усти ва бағри ёпиқ — қоронғу, йўлакнинг ниҳоятига бориб ўнганга юрилса ахтахонага, чапга юрилса биринчи мартаба кирганимиздек улуг бир ҳовлига чиқармиз. Ҳовлининг тўрт тарафи турли эҳтиёж бинолари билан ва тўрдаги бинонинг икки биқини катта уйлар билан ўралган бўлиб, шу икки уйнинг орасига ўтирган кошинкор ва нақшин чорхари айвон бу ҳовлининг биринчи мартаба кўзга чалинадиган ортиқликларидандир. Шу чорхари айвоннинг ўрта берида, устига атлас кўрпалар ёпилган танчанинг тўрида деворга суяниб, аврасига қора мовут сирилган совсар пўстин кийиб бир киши ўтиради. Бу киши билан иккинчи мартаба танишиб ўтирмаймиз, чунки бу одам ўқувчи билан танишган — Мирзакарим қутидор. Танчанинг икки биқинида икки хотин — булардан биттаси, ичидан атлас кўйлак, устидан одими хон атлас гуппи кийган, бошига оқ даканани хом ташлаган, ўттиз беш ёшлар чамали гўзал, хушбичим бир хотин. Юзидан мулоylimлик, эрига итоат, тўғрилиқ маънолари томиб турган бу хотин қутидорнинг рафиқаси — Офтоб оyim. Иккинчиси, етмишлардан ўтган бир кампир, Офтоб оyimнинг онаси — Ойша буви. Ўчоқ бошида қўполгина, қирқ беш ёшлар чамали яна бир хотин чой қайнатиб юради. Бу хотин эса оиланинг чўриси — Тўйбека. Биз булар билан танишишни шу ерда қолдириб, айвоннинг чап тарафидаги дарича орқали уйга кирамиз, ҳам уйнинг тўрига солинган атлас кўрпа, пар ёстиқ қучоғида, совуқдан эринибми ва ё бошқа бир сабаб биланми, уйғоқ

Стан бир қизни кўрамиз. Унинг қора зулфи пар ёстиқ-нинг турли томонига тартибсиз суратда тўзғиб, қуюқ жингила кирик остидаги тим қора кўзлари бир нуқтага тикилган-да, нимадир бир нарсани кўрган каби... қоп-қора камон, ўтиб кетган нафис, қийиқ қошлари чимирилган-да, нимадир бир нарсадан чўчиган каби... тўлган ойдек губорсиз оқ юзи бир оз қизиликка айланган-да, кимдандир уялган каби... Шу вақт кўрпани қайириб ушлаган оқ қўллари билан латиф бурнининг ўнг томонида, табиатнинг ниҳоятда уста кўли билан кўндирилган қора холини қашиди ва бошини ёстиқдан олиб утирди. Сарик рупоҳ атлас кўйлакнинг устидан унинг ўртача кўкраги бир оз кўтарилиб турмоқда эди. Туриб ўтиргач, бошини бир силкитди-да, ижирғаниб кўйди. Силкиниш орқасида унинг юзини тўзғиган соч толалари ўраб олиб жонсиз бир суратга киргизди. Бу қиз суратида кўринган малак қутидорнинг қизи — Кумушбиби эди!

Кумушбиби бир неча кундан бери совуқ ҳаво тегдириб, бош оғриғи ва кўз тинишга ўхшаш оғриқлардан шикоят қилиб юрар, шунинг учун онаси «тинч ухласин, ортиқ уринмасин!» деб бугун номозга ҳам уйғоттирмаган эди.

Кумуш кийиниб уйдан чиқди, Тўйбека томонидан ҳозирлаиб берилган иссиқ сув билан юзини ювди. Уйига кириб артиниб, тузатингач, айвонга чиқди. Айвондагиларга салом бериб отасининг ёнига келиб ўтирди.

Қутидор қизини кузатди:

— Тузукмисан, қизим?

— Йўқ, отажон, бошим ҳамон оғриб турадир.

Қутидор қизининг пешанасини ушлади:

— Эй-ҳа... Кумуш, ҳали иссиғинг бор, — деди. — Ўзингни тежа, қизим, ўрнингни қалин қилиб бурканиб ёт, терласанг ёришасан, қизим!.. Тўйбека, Кумушнинг чойини оқлаб бер-чи.

Офтоб ойим эрининг сўзини кучлаб тушди:

— Иссиғи бор, юзи ҳам қизариб, бўртиб турибдир.

Ўзининг руҳсиз товуши билан Ойша буви ҳам гапга аралашди:

— Наҳ кечаси билмапсиз, наҳ мени қўрқитиб энка-тенкамни чиқарди. Иситмаси аралаш алланучук сўзларни айтиб чиқди...

Кумушбиби ят этиб бувисига қараб қўйди.

Ушга ҳарорати ғаризаники,¹ — деди қутидор, — буювун бирор ҳокимдан сўраб қарай-чи... Ол, қизим шу шерадаги чойингни ич-чи, — деди ва тагин бир қайта кишини кутади.

Чоини ичиб бўлгандан кейин, қутидор фотиҳа ўқиб ўршадан турди.

Мен сизга айтиб қўяй, Кумуш, — деди турар ва бу қутидор Офтоб ойимга, — бу кунга бир меҳмон ланган эдим. Чўрингни чиқариб меҳмонхонани тозалат. Анони янги қоплаган кўрпаларингни бер, танчага ўшани оқсин. Катта гиламни ҳам чиқар, уйингда меваларнинг бор эдими?

- Бор.

Бор бўлса яхши. Бир оздан сўнг эт олиб киргизарман. варақи пишириб қўйингиз!

Офтоб ойим варақи пиширишдан бу кунги меҳмоннинг унча мунча киши бўлмаганлигини билди.

Қанақа меҳмон эди?

Сен танимайсан. Тошкентлик бир йигит, тагин шу ердаги уч-тўртта оғайнилар... Тузукми, айтганларимни уқдингми?

- Уқдим, уқдим!

Кумушбиби отасининг сўзига илтифот қилмади. Қутидор дўконига жўнагандан кейин Офтоб ойим Тўйбекани меҳмонхонага буюрди ва ўзи хамир қилшга ўтирди. Кумушбиби хомуш эди. Бир нарса тўғрисида ўйлармиди, ёки бош оғригиси кучлимиди, ҳар ҳолда номозиномгул каби ёпиқ эди. Қаршисида ўтирган бувисининг ўтган-кетгандан қилган ҳикояларига эринибгина қулоқ берар ва кўнглини очиш учун айтилган қизиқ суларига илжайиб билан жавобланар эди.

Кумушбиби ўзининг бир соатча вақтини шу қўйи кечирди, сўнгга ўрнидан туриб, кичкина латиф оёқларига отасининг яқиндагига олиб берган қола кавушини кийди ва ошхона юмиши билан қоришиб ётган онасининг олдида борди.

Кумушбиби энди ўн ёттини қўйиб, ўн саккизга қадам босганликдан бўйи ҳам онасига етаёзган, аммо жуссаси онасига кўра тўлароқ эди. Онасининг юмишига бир оз қараб тургандан кейин ташқарига томон кет-

¹ Ҳарорати ғариза — табиий ҳарорат.

ди. Айвоннинг бир четидан меҳмонхонада гилам тўшаб уринган Тўйбекага қаранган бўлди-да, айвоннинг ўрта устунига келиб суянди. Энди боягига қараганда бир оз енгиллангансимон, жон олувчи қора кўзлари ҳаракатлана бошлаган, буғриққан қизил юзлари очилинқираган эдилар. Айвон устунига суянгач, қора қийғ қошларини чимириб кўча йўлак томонга қаради, бир оз қараб турди-да, айвондан ерга тушиб йўлак томонга, ариқ бўйига кетди. Сув бир дўконнинг остидан чиқиб, бу ҳовлида уч-тўрт қулоч чамаси очиқ ҳавода оқар ва кўприк-том остига кетар эди. Кумушбиби ариқ бўйидаги бир ўринни кўзлади-да, сакраб нариги юзига ўтди ва чўнқайди. Унинг кўзлари мулоимгина сув устига оғдилар, ариқнинг мусаффо тиниқ суви ёввошгина оқиб келар, Кумушбибининг қаршисига етганда гўёки унинг таъзими учун секингина бир чарх уриб қўяр, ўз устида ўтирган соҳиранинг¹ сеҳрига мусаххар² бўлган каби тағин бир каттароқ доирада айлангач, оҳистагина кўприк остига оқиб кетар эди. Ариқ сувининг ниҳоятсиз бу ҳаракатини узоқ кўздан кечириб ўтиргач, қўл узатиб сувдан олди ва юзини ювди. Унинг юзини ўпиб тушган сув томчилари билан ариқ ҳаракатга келиб чайқалди. Гўёки сув ичида бир фитна юз берган эди... Иккинчи, учинчи қайталаб юз ювишда бу фитна тағин ҳам кучайди...

Нозик оёқлар голдилар шекилли, садаф каби оқ тишларини бир-икки қайталаб чайди-да, ариқ бўйини ва унинг сувларини ташлаб кетди.

Боягига қараганда анчагина енгилланиб ичкарига кирди. Ҳаракатлари ҳам бирмунча ўзгарган эди. Ойша буви ундаги бу ўзгаришдан суюнди:

— Енгил тортдингми, қизим?

— Шукур...

— Энди ортиқ уринма, қизим, тинч ўтир!

* * *

Қиш кунлари бир тутам, «ҳа дегунча» кеч бўлади. Бугун ҳам «ҳа дегунча»га ҳам қолмай кеч бўлган. Меҳмонларнинг келишганига ярим соатлаб вақт ўтган эди. Қутидор меҳмонларни ихлос ва самимият билан кутар, зиёфат қуюқ-суюқлари билан тўла-тўкис давом

¹ Соҳира — сеҳрич қиз.

² Мусаххар — таслим бўлган, бўйсунган.

лар эди. Тўйбека ичкари билан ташқарига югуриб дастурхон янгилар, чой ташир эди. Хизмат тугалаёв-
шидан кейин ўзининг совуб қолган ошини емак учун
Офтоб ойимлар ёнига ўтирди.

Сўздан сўз чиқиб Офтоб ойим Тўйбекадан сўради:

Меҳмонлар қанақа кишилар экан, танидингми?

Наҳ сиз ёш меҳмонни кўрмабсиз, дунёга келмаб-
сиз, — деди Тўйбека ўнгу терс ош чайнаб, — бир чирой-
ли, бир ақлли, тагин ўзи ҳаммадан юқорида ўтирадир;
ҳали йигирмага ҳам бормагандир, мўйлови ҳам энди-
гина чиқа бошлаган... Наҳ бизга куёв бўладиган йигит
экан, — деди ва Кумушга қараб кулиб қўйди. Бу сўздан
Офтоб ойим ҳам кулимсириб қизига қаради:

— Ана, Кумуш, — деди, — эшитдингми, опангнинг
сўзини! Тўйбека сенга эр топган, сен бўлсанг бошим
огрийдир, деб ётасан.

Кумушбибинини сезилар-сезилмас кулимсирашидан
ёқутдек иринлари¹ остидаги садафдек оқ тишлари кў-
ришиб кетди эрса-да, бироқ унинг бу ҳоли тезлик би-
лан тундликка² алишинди.

— Қолган хизматларингизнинг биттаси энди менга
эр топиш эди!

Тўйбека Кумушнинг тундланишини эламади:

— Э, синглим, ҳали сен билмайсан, — деди, — у
йигитни бир кўриш-да, ҳу, деб кета бергин... сен тугул,
шу ёшим билан меним ҳам унга текким келди, — деди
ва хохлаб юборди.

Кумушбиби чирт эгиб юзини Тўйбекадан ўгирди.

— Тезроқ тегиб қолинг!

— Кошки эди теголсам, — деди Тўйбека, — мен
униш бир тукига ҳам арзимаيمان. Аммо сен бўлсанг
униш билан тенглашар эдинг. «Тенг-тенги билан, тезак
қопи билан...» ха-ха-ха!..

Тўйбеканинг шунингдек қангамалари бошқа вақт-
ларда Кумушни яхшигина кулдирса ҳам, ҳозир унга
ётишиб келмади шекилли, аччиғланган кўйи ётиш учун
уйига кириб кетди. Офтоб ойим «бачча-маччадир» деб
ўйлаган эди. Шунинг учун бу тўғрида сўз очмади.

— Ташқаридан хабар олингиз-чи, опа, — деди Оф-
тоб ойим, — чой керак бўлдимикин.

¹ Ирин — лаб, дудоқ.

² Тунд — аччиқ ғазаб.

Тўйбека нари-бери ошини еб ташқарига чиқиб кетди. Орадан беш дақиқа вақт ўтган, ё ўтмаган эди, ҳовлиқиб айвонга келди:

— Туф-э, қуриб кетсин, жоним чиқиб кетди-я!

Бир соатдан бери жойномоздан қўзгалмай тасбиҳ ағдариб ўтирган Ойша буви Тўйбекани бошдан-оёқ кузатиб, яна ишига машғул бўлди. Офтоб ойим илтифотсизгина кулимсиб сўради:

— Нима бўлди, нега мунча қўрқиш?

Тўйбека дамани ростлаб устуннинг тагига ўтирди:

— Поччамдан дастурхонни олиб, қоқиш учун гилоснинг ёнидан ўтарманми, аллаким балога туртиниб кетдим. Қўрққанымдан оз қолдики, додлаб юборсам... Чамаси меҳмонларга қараб турган экан!

— Ким бало экан?

— Қоронғуда яхши ажратолмадим, тусини ғирашира анови қора Ҳомидга ўхшатдим. Тагин уми, бошқамми, худо билсин, шатир-шутир қилди-да, чиқиб кетди.

* * *

Қутидор меҳмонларни жўнатиб, ётиш учун ечинар экан, Офтоб ойим сўради:

— Чиройли йигит, ақлли йигит деб мақтай-мақтай Тўйбеканинг ичаги узилди, у ким эди?

— Меҳмонимиз ўша эди,— деди қутидор.— Тошкентлик Юсуфбек ҳожи отлиғ яқин ошнамнинг ўғли.

— Тўйбеканинг мақтаганича борми ўзи?

— Бор,— деди қутидор ва ҳавасланди,— худо кишига ўғил берса, шундайини берсин-да.

Офтоб ойим кула-кула эрига Тўйбеканинг Отабек тўғрисида сўзлаган гапларини ва Кумуш билан бўлган мижаросини сўзлаб чиқди. Қутидор ҳам кулгидан ўзини тўхтатолмас экан:

— Тентакнинг ақли бало, киройи куёвинг шундоғ бўлса,— деди.

6

ТОШКЕНТ УСТИДА ҚОНЛИ БУЛУТЛАР

Бу кунларда Марғилонда шундай хабар чиқиб қолди: «Тошкент ҳокими бўлган Азизбек Қўқонга қарши бош кўтарган. Хон томонидан хирож¹ учун юборилган

¹ Хирож — солиқ.

девоноскларини ўлдирган!» Иккинчи кун бу хабар шунда бошиқача тўп кийди: «Мусулмонқул Нормухаммад қушбичина беш минг сипоҳни қўшиб, Тошкент устини жунатган!»

Бу хабарлар кўпчилик томонидан жуда оддий, оғинча совуққонлик билан қарши олинди. Бу воқиага ҳам ким ажабланимади ва бунда фавқуллоддалик кўрсатди. Халқ бунга ҳақли эди, чунки бундай тинчсизликларнинг яна кўра-кўра жуда ҳам ўрганиб қолган, букун бўлмаса эртага ўзининг ботир бошисининг, офтобачисининг, хулаас, ким бўлса ҳам бекларидан бирининг шундай тинчсизлик чиқаришига «мумкин ва бўладиган» деб қарар эди. Аммо Отабек бу хабарга совуққонлик билан қарай олмас эди ва қарай олмади. Бу хабарни эшиттар экан, сўйиб тургани оғзида, ютгани бўғзида қолди ўзининг очиқ кўзи, ўткир зоҳни орқали бундай Ҳабишичилик орқасидан мудҳиш, фалокатли манзаралар кўрар, килқини қўрқини жар, тегсиз жаҳаннам олдиди, биқилини олдида тошар эди-да, сесканиб «ушунга сақла, таширим!» дер эди. Бу хабарни эшитгандон сунг, ташиб эсини йўқотди, яраси янгиланди.

Шундай қайгулар ичида бўкиб ўтирар экан, Ҳасаннинг сулуида бир мактуб билан ҳужрага кирди. Мактубнинг Отабекка узатиб — «Тошкентдан эмиш, отангиздан бўлса керак!» — деди. Отабек хатни очди: катта доғида, йўғон қалам билан ёзилган узун бир мактуб эди. Уқиди:

«Хувалбори... кўзимизнинг нури, белимизнинг қуввати, ҳаётимизнинг меваси ўғлимиз мулла Отабекка етиб маълум ва равшан бўлғайким, алҳамдулилло биз дуоғўй падарингиз, муштипар онангиз ва яқин дўстларингиз мунда ҳақ таолонинг ҳифзи¹ ҳимоятида сиҳат ва саломат бўлиб, кўз нуриимизнинг дуои жонивани субҳи шом, балки оладдовом раббулоламиндан рижа ва таманно этмоқдамиз. Жаноб ҳақ бод фурсатларда, яқин ва саъид соатларда тўкис тугаллик бирлан дийдор кўришмакка насиб ва рўзи қилсин, омин ёраббалоламин. Баъда² сўзимиз: ўғлим, Марғилонга сиҳат ва саломат етиш мактубингни олиб ҳақ таолога шукурлар қилдик. Бизнинг Тошкентдан аҳвол сўрасанг, балк

¹ Ҳ и ф з — сақлаш, қўриқлаш.

² Баъда — сунг, кейин.

Маргилонга ҳам эшитилгандир, мунда Азизбек қандоғ-
дир бир кучга таяниб Қўқонга исён этди. Хазина ҳисо-
бини олиш учун келган дивонбекларини ўлдириб, ўрда
дарбозасини осди, бунга қарши Қўқон ҳам тинч ётма-
ган бўлса керак, бу кун кировчидан ¹ беш минг синоҳ
ила Нормухаммад қушбегини Тошкент устига юборил-
ганлигини эшитдик. Фуқаронинг тагин қандоғ кўрғи-
ликлари бор экан, ўғлим!

Кечагина қонли қиличини фуқаро устида юргизиб
турган Азизбекка, унинг тиги зулми билан қора қонига
беланган ўғлининг, отасининг, онасининг, оғасининг
маздум гавдаси тулроқ остида ҳали чириб битмай ту-
риб, букун халқ яна Азизбекка, ўша қонхўрга ўз қони
билан ямин этди; Азизбекни то ўзининг бир томчи
қони қолғучалик ҳимоя қилмоққа онд ичди. Азизбек-
нинг буйруғи билан кеча ўрда тегига барча Тошкент
халқи йиғилган, бу йиғинда уламолар ҳам бор, фузало
ҳам бор, хулоса шаҳарнинг ҳар бир синфидан ҳам ҳо-
зир эди. Азизбек ўрда қоровулхонасидан туриб фуқа-
рога салом қилди. Азизбекнинг салсмига мушарраф ²
бўлгучиларнинг кўзларидан ёшлар оқмоқда эди. Ўғ-
лим, сея бир қадар оқ билан қорани ажрата оласан,
ёзганларимни диққат билан ўқи.

Азизбек ўрда дарбозасига осилган икки гавдани
кўрсатиб сўради:

«— Фуқаро! Кўрасизми бу икки гуноҳқорни, нима
учун бу жазога мустаҳиқ ³ бўлдилар?»

Халқ:

«— Билмаймиз, тақсир!»

Азизбекнинг ўзи жавоб берди:

«— Булар Мусулмон чўлоқни саркардаларидан,
қипчоқларнинг йўлбошчиларидан ва қорачопоннинг
душманларидан бўлган икки тўнғизнинг гавдалари!
Мен буларни сиз қорачопон фуқаром томонидан ўч
учун ўлдирдим, сиз қорачопон оғайниларнинг қипчоқ
қўлида шаҳид бўлган қариндошларингизнинг руҳлари-
ни шодлантirmoқ учун ўлдирдим! Ёки бу ҳаракатим
ғадлатдан эмасми, фуқаро?»

Халқ жавоб берди:

¹ Кировчи — Қурама билан Телов орасидаги қишлоқ.

² Мушарраф — шарафга эришиш.

³ Мустаҳиқ — муносиб, лойиқ.

«— Адолат! Хўп қилгансиз, тақсир! Қипчоқларнинг жазолари шундай бўлмоғи керак!»

Азизбек мақсадга кўчди:

«— Сиз қорачопонликларга холисона қилган бу хизматига қарши, албатта, қипчоқлар қасдимга тушарлар, мени Тошкент ҳокимлигидан азл¹ этмоқчи ва қўллари-дан келса, ҳатто ўдирмоқчи бўлулар! Сиз бу эҳти-молга қандоғ қарайсизлар?»

Халқ ўзининг қуйидаги жавоби билан кўкни кў-тарди:

«— Бир томчи қонимиз қолгунча йўлингизда жон берамиз! Қипчоқларда ҳад бўлмаймики, биз тирик тур-ган жойда сизнинг бир тола мўйингизни ҳам қилсин-лар!»

Азизбек халққа ташаккур айтиб, ярасини ёрди:

«— Раҳмат, фуқаро! Эшитаманки, қипчоқлар Нор-муҳаммад қушбеги қўл остида Тошкент устига ҳаракат бошлаган эмишлар. Бунга қарши бизнинг ҳозирлани-шимиз керакми, йўқми, фуқаро?»

Халқ:

«— Керак, албатта керак, тақсир! Агар рухсат бер-савгиз бу кундан бошлаб кўрғонларни тузата бера-миз!»

Азизбек:

«— Раҳмат, фуқаро! Орқамда сизнингдек фуқаром турганда менга ҳеч бир қайғу йўқдир».

Халқ:

«— Сиз омон бўлиб осойиш ўлтирсангиз, қипчоққа йўл бермаймиз, тақсир! Кўрғон тузатишга фотиҳа бер-рингиз, тақсир!»

Азизбек фотиҳа берди. Халқ уруш ҳозирлигига ки-ришди. Ана, ўғлим бизнинг халқнинг ҳолига йиғлашни ҳам билмайсан, кулишни ҳам! Ҳар ҳолда Тошкент усти-га яна қонли булутлар чиқди, ишнинг охири нима би-лан тинчланар — бу бир худобагина маълумдир. Бошқа сўзлардан ҳам ортиқроқ эсинга шуви солиб ўтайки, сиёсат тўғрисида ўйлашиброқ сўзла! Арзимаган са-баблар билан талаф бўлган жонларни ҳамиша кўз ол-динда тут! Сен билан меним кўнгилашимиздаги ярат-гучигина маълум бўлиб, аммо Фарғонада мени Азиз-бекининг шеригидир, деб ўйлашлари ва сенга бир фи-

¹ Азл — бўшатиш, мансабдан тушариш.

лачининг ўгли деб танишлари эҳтимолдан йироқ эмас-дир, шу жиҳатларни мулоҳаза қилиб оёғ бос! Бу тинчсизлик вақтида сен билан меним ҳаётимизнинг таҳлика остида бўлганлигини унутма! Шунини ҳам айтиб қўяйки, бу тинчсизлик босилмагунча Тошкентга келмаслигинг маслаҳатдир. Тошкент тинчлангандан кейин (агар саломат бўлсам) ўзим хабар юбораман. Мунда барча ёру дўст саломат, мендан Ҳасаналига салом айт! Аддои отанг Юсуфбек ҳожи. Тошкент 27 давл ойида. 1264 йилда ёзилди».

Отабек мактубни тугатиб, тушунмай ўтган жумлаларини қайтадан кўздан кечирар экан, Азизбек воқияси устига келганда ихтиёрсиз «тулки» деб юборди.

«...босилмагунча Тошкентга келмаслигинг маслаҳатдир» — бу жумлани ўқиганда, — ундоғ бўлса сира «тинчмангиз!» — деди-да, юввошгина илжайиб қўйди...

7

МАЖБУРИЯТ

Қўқондан ҳар кун деярли хабарлар келиб турар эди. «Қўқон сипоҳи томонидан Тошкент ўралди!» деган хабарга энди ўн беш кунлаб вақт ўтган эди. Аммо ҳануз — «Тошкент олинди!» деган гап йўқ эди.

Кечадан бери кишилар оғзида: «Нормуҳаммад қушбеги яраланган, Қўқон йигитидан бир ярим мингги қирилган!» деган хабар юриб кетди. Чамаси Азизбек осонлик билан жон берадиган кўринмайдир.

Анови ярасининг устига Тошкент фожиаси келиб қўшилгач, Отабек тагин ҳам хаёлчанланган, тагин ҳам хомушлиги ортган эди. Ҳатто, баъзи кунлар ҳужрасидан ташқарига чиқмас, кишилар билан сўзлашмас, бошқача айтганда, кундан-кунга гўшанишинликка¹ яқинлашиб борар эди.

Букун эрталабки чойдан сўнг Ҳасанали кечаги фикрни чинлаб амалга оширмоқчи бўлди. Чунки Отабекдаги ўзгариш — кундан-кунга рангининг синиқиб бориши, ҳужрадан четга чиқмаслиги, хомушлиги ва бошқалар Ҳасаналини яхшигина қўрқувга солган, ўзи-

¹ Гўшанишин — хилватда яшовчи дарвиш.

нинг фақат томошачигина бўлиб юришидан ризосизланган эди. Дуруст, у Отабекнинг муҳаббатига воқиф бўлганидан бери бир дақиқа ҳам уни ўзининг кўз ўнги-дан узоқ тутмаган: махбубаси ким, кимнинг қизи, бирор эбини қилса мумкинми? — Мана шунингдек масалаларни текшириб, билиб ҳам ўйлаб келган эди. Аммо бу тўғрида Отабекнинг кўмагига чинлаб бел боғлашдан уни баъзи эҳтимоллар тўхтатиб: «Отабек ёш, ёшлар муҳаббати — учар қуш, балки, бугун-эрта унутиб ҳам юборар!» каби мулоҳазаларда бўлинган эди. Ниҳоят, Отабекдаги ўйчанлик ва ўзгача ҳолларнинг кундан-кунга кучайиб бориши Ҳасаналини ҳалиги мулоҳазадан воз кечдириб, бошқа йўсинларни қаратмоққа мажбур этди.

Гарчи унинг қарори бир нуқта устида тўхтаган бўлса ҳам, шу ҳолда тиниб турмай, яна юз турли бошқача йўсинларни ўйлади, минг турли хаёлларга бориб қайтди, аммо уларнинг биттасини ҳам Отабек оғриғига эм деб топмади ва ниҳоят:

— Кўрай-чи, кадамим муборак бўлармикин, — деб қўйди.

Кечлик ошни ўтказгач, Ҳасанали ўз ҳужрасидан кийиниб чиқди-да, Отабек ёнига кирди. Отабек «Бобирнома»¹ мутолааси билан машғул эди. Баъзи бир эҳтимолларга қарши ўзининг ниятини билдирмай:

— Менда юмишингиз йўқми, бек? — деб сўради Ҳасанали. — Ҳаммомга бормоқчи эдим...

Отабек кўзини китобдан узмай жавоб берди:

— Юмишим йўқ, бораверингиз.

Ҳасанали чиқди. Қош қорайиб, қоронғу тушаёзган эди. Ҳаво булут, аччиқ ел тўрт томонга югурар, онда-сонда қор учқунларини қувлаб зириқтирар эди. Эруе вақтида ярим белдан лой кечишга тўғри келадиган кўчаларнинг лойи қатқалоқланган, шунинг учун юргувчи қийналмас, аксинча олачалоқ қор пағаларини босишдан вужудга келган оёқ остидаги «гарч-ғурч» товушлари кишига бир турли кайф. мусиқавий енгиллик берар эдилар. Дўконлар ёпиқ бўлсалар ҳам чойхоналар очик, кишилар ўртага гулхан солиб чойхонанинг баччасини гоҳи ўзларига хон кўтариб ва гоҳи «хон қизи» деб ҳам қўядирлар. Хон сайлагувчилар бра-

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобир асари.

сида ёш йигитлар бор бўлганидек, катта саллали мулланамолар, етмиш ёшлик кексалар ҳам кўринадилар. Қиш кечалари жуда узун, шунинг учун чойхоналар обод...

Ҳасанали Зиё шоҳичининг ташқарисига келиб кирди-да, меҳмонхона даричасига қаради. Дарича тирқидан кўрилган ёруғлик меҳмонхонада киши борлигини билдирар эди. Ҳасанали тузатишиб олди ва ичкарига кирди. Зиё шоҳичи номоз ўқимоқда бўлиб, меҳмонхона чет кишидан холи эди. Бу тасодифлан Ҳасанали севинди ва Зиё аканинг номозини битиришини кутиб ўтирди. Зиё шоҳичи ёнига салом бериб, жойномоздан орқасига қараб қўйди. Фотиҳага қўл кўтарди. Фотиҳадан сўнг, келиб Ҳасанали билан сўрашди:

— Келинг, ота, тинчликми?

— Шукур, тинчлик.

Танча теварагига ўтиришдилар. Бирмунча вақт сўзсиз эдилар. Зиё шоҳичи бу вақтсиз ташрифга тушуна олмай, «нима қилиб юрасан» дегандек, бир неча қайта Ҳасаналига қараб олди.

— Ажабланмангиз, бой ака, келишимда бир мажбурият бор.

— Сизни Отабек юбордим?

— Йўқ, ўзим келдим, бой ака.

Зиё шоҳичи яна тушуна олмади. Тўғриси ҳам Ҳасаналининг бу келиши Зиё ака учун ёт бир иш эди. Чунки Ҳасанали Отабекнинг қули. Қуллар билан жиддий муомалада бўлмоқ айниқса, Зиё шоҳичилардек одамларга фавқулодда бир иш. Бунинг устига мажбурият остида ўзича келиши.

Зиё аканинг боши қотиб охирида сўради:

— Мажбуриягингиз?

Ҳасанали кулимсираб олди:

— Мажбуриятимни эшитсангиз, балки ишонмассиз.

— Хўш.

— Ўзингизга маълумки,— деди тузукланиб Ҳасанали,— Марғилон келганимизга йигирма беш, бир ойлар чамаси фурсат ўтди. Шундан бери Отабек дардманд.

Зиё ака ажабланган эди:

— Қандай дардманлик, Отабек соғ-ку?!

— Тўғри айтасиз! — деди Ҳасанали.— Аммо мен ҳам унинг дардига бир неча кунлаб тушунмай юрган эдим.

— Хўш, дарди?

— Муҳаббат!

— Муҳаббат?!

— Муҳаббат!— деб такрорлади Ҳасанали.— Шу шигирма беш кунлик бир муддатнинг ичида у бутунлай одамгарчиликдан чиқаёзди. Бу ўртада қандай ташвишларга тушмадим, сўрасангиз.

— Қимга муҳаббат қўйган, хабарингиз бўлдим?

— Бўлди... Қутидорнинг қизига!

— Ҳа-а!— деб юборди Зиё ака ва бир оз ўйлагандан кейин сўради.— Буни сиз аниқ биласизми?

— Аниқ биламан.

— Ўзи айтдим?

— Ўзи айтмаса ҳам шунга яқинлаштирди.

— Отабек кизни қаерда кўрган?

— Афсуски, буни била олмадим!

Ҳасаналининг келиш мажбурияти ва нима учун келганлиги Зиё акага яхши англашилди эрса-да, яна сўради:

— Энди нима қилмоқчисиз?

— Ҳузурингизга келишимнинг бош сабаби ҳам шундир!— деди Ҳасанали.— Бу тўғрида сиз қандай йўллар кўрсатасиз ва нима кенгашлар берасиз, албатта, шунга қараб бир иш қиламиз, деб хизматингизга келдим.

Зиё ака ўйлаб қолди. «Қизиқ гап» деб бир-икки қайта нос отиб олди. Бу орада Ҳасанали бошдан-оёқ ҳикояни сўзлаб чиқди.

Позик гап,— деди охирда Зиё ака.— Агар биз Отабекни бу ердан уйлантириб қўйсак, ҳожи биздан хифа бўлмасмикин?

— Кўп яшанг, бой ака! Қулингиз ҳам бу тўғрида кўп ўйлади. Хафа бўлса нима чораким биз шу ишга мажбур бўлган бўлсак. Шунинг билан бирга Юсуфбек ҳожи ҳам унчалик ақлсиз кишилардан эмаски, бу гапга хафа бўлса. Аммо мен қутидор кўнадими, иўкми, деб бу томонни ўйлаб турибман.

Зиё ака яна ўйланиб бош қашиди.

— Айтганингиздек масаланинг бу тарафи ҳам ноинк,— деди.— Аммо, қутидорнинг Отабекка қарашини яхши билсам ҳам, ўртада йироғлик масаласи бор... Қизимни мусофирга бермайман деб қўярмикин, билмадим...

— Менимча, қутидорнинг олдидан бир йўли ўтилсин! — деди Ҳасанали.— Агарда кўниб хўп деса-ку хайр, кўнмаган тақдирда бу хабарни Отабекка еткизсак, зора шунинг билан кўнгли совуб тушса.

Ҳасаналининг бу сўзи Зиё акага ҳам маъқул бўлиб тушди:

— Бўлмаса, қутидорникига қачон борилсин, дейсиз?

— Бундаги ихтиёр сиздадир.

Зиё ака ўйлаб турди-да юзига кулги чиқарди:

— Ҳозир борамиз! — деди.— Биз ҳам умрда бир совчилик қилайлик.

Зиё ака кийиниш учун қўзғалган эди, Ҳасанали ундан сўради:

— Меним ҳам бирга борганим маъқулми, ёки ёлғиз ўзингиз?

Зиё ака қўл силкиб:

— Сизнинг боришингиздан зарар йўқ,— деди.

8

ҚУТЛУГ БЎЛСИН

...Зиё шоҳичининг кулиб айтган сўзларига қутидор сира ҳам тушунмас ва қутилмаган меҳмонларнинг келиш сабабини сўрамоқдан ийманар эди.

— Оловни қўя туриб, қудаларга дастурхон олиб чиқингиз!

Зиё шоҳичининг бу кулгилigidан сўнг қутидор танчага олов қалашни қўйиб, дастурхон буюриш учун ичкарига қўзғалди. Унинг кетидан Ҳасанали «тақдир битган бўлсин-да» деб қўйган эди, Зиё шоҳичи қатъий қилиб, «иншоолло битар, шундоғ йигитни куёвликка қабул қилмаган бир кишини биз одамга санамаймиз!» деди.

Қутидор қайтиб чиқди... Зиё ака билан Ҳасанали маъноли қилиб бир-бирларига қарашиб олмоқда эдилар. Қутидор айниқса Зиё аканинг оғзини пойлаб, кўнгли чақирилмаган меҳмонлардан тушунмоғи қийин бўлган бир маънони сезмоқда эди. Орадаги сўзсизлик узоққа чўзила бергач, қутидор Ҳасаналидан сўради.

— Бек саломатми?

Зиё ака сўз ўнқови келганини пайқаб, Ҳасаналини жим туришга ишорат қилди ва ўзи жавоб берди:

— Бизнинг сизга чақирилмаган меҳмон бўлишимиз ҳам Отабекнинг соғлиги учундир.

Қутидор бу жавобдан бир нарса тушунолмади ва шунинг учун қайталаб сўради:

— Отабек соғми?

— Бу кунгача Отабек саломат,— деди Зиё ака салмоқлаб,— аммо бекнинг мундан кейинги соғлиги сизнинг қўлингизда қолганга ўхшайдир.

Қутидор яна тушунолмай таажжуб билан меҳмонларга қараб олди.

— Тушунолмадим...

— Яъни Отабек бу кунгача саломат! — деди Зиё ака яна.— Аммо мундан кейинги соғлиги сизнинг қўлингизда.

— Меним қўлимда?!

— Сизнинг ихтиёрингизда!

— Отабек каби бир йигитнинг соғлиги ҳар бир акли киши учун мақсад бўлса ҳам,— деди таажжуб билан қутидор,— лекин сўзингизнинг шуниси қизиқ-дирким, бир йигитнинг соғлиги иккинчи бир кишининг ихтиёрида бўлсин!

Зиё ака бояги вазиятини бузмади:

— Ажабланмангиз, ўртоқ! — деди.— Бекнинг мундан кейинги соғлиги сизнинг ихтиёрингизда, бу ўйин эмас, тўғри гап.

Қутидор тўсиндан муддаонинг ким ва нима тўғрисида бўлганлигини пайкаб қолди ва ўзида бир турли ўнғайсизлик сизди. Зиё ака Тўйбеканинг ёзган дастурхонини тузатиб, кулчаларни синдирди. Ҳасанали билан қутидорни нонга таклиф қилиб, ўзи мақсадни очикроқ аниқламоқчи бўлди:

— Муҳаббат деган нарса жуда оз кишиларга насиб бўладиган бир дурри бебаҳодир,— деди Зиё ака.— Қадрдонингиз Юсуфбек ҳожининг ўғли Отабек бир неча кунлардан буён бениҳоя бир дард билан оғрир эди. Кўринишда унинг қули, аммо ҳақиқатда Отабекнинг маънавий падари бўлган Ҳасанали ота унинг махфий дардининг асли омилини излайдир, бекнинг ўзи бўлса ўз ҳоли тўғрисида ҳеч нарса сездирмай дардини яширадир. Шундоқ қилиб, хўжасига икхосли Ҳасаналининг тажрибали кузатишидан бекнинг махфий дарди узоққа қочолмай, натижада сир очилади... Шариат ишига шарм йўқ, дейдилар, ўртоқ, агарчи сиз

билан менга бирмунча оғирроқ бўлса ҳам яна сўзлаб ўтишга ҳожат бор: кунлардан бир кун тақдир шамоли юрадир-да, бир кимсанинг иффат пардаси остида ўтирган қизининг юзидаги ниқобини кўтариб, иккинчи томондан бизнинг Отабекни шу афифага¹ рўбарў қилади. Шу дақиқадан бошлаб бекда у афифага қарши бир ишқ, ҳам чин бир ишқ туғилади...

Зиё шоҳичи ўз томонидан ҳам яна бирмунча гапларни қўшиб-чатиб сўзини тугатди. Қутидор яхшигина ўнғайсизланган эди. Қутидоргина эмас, совчилар ҳам ўнғайсизланган эдилар. Масаланинг нозиклигига уччовлари ҳам тушунарди ва шунинг учун иттифоқ қилгандек чуқур бир сукутга кетган эдилар.

Гарчи мудао кун каби ошкора бўлган бўлса ҳам, нима учундир қутидор яна ўзини тағофилга солиб сўради:

— У кимнинг қизи эмиш?

Зиё шоҳичи қутидор тарафидан ўзига бериладиган шу саволни кутиб турган эди.

— Сизнинг каримангиз,— деди.

Қутидор ўзининг жойсиз саволидан ўкиниб ерга қаради. Ўртада тагин сўзсизлик, ўнғайсизлик бошланди. Бир неча фурсат шу йўсин жимгина ўтиришгандан кейин яна Зиё шоҳичининг ўзига гапиришга тўғри келди:

— Биз ўзимизнинг бу келишимизда сизнинг учун дунёга арзигулик бир ўғил ҳада этганимиздек, иншоолло қайтишимизда ҳам Отабек учун мужассамий иффат бўлган бир рафиқа туҳфа қилармиз.

Бу сўздан кейин Ҳасаналининг юраги безиллай бошлади. Чунки, шу дақиқада қутидор оғзидан ё рад, ё қабул жавоби эшитар эди. Иккинчи томондан, кутилмаган бу совчиликка ишонишни-да, ишонмасни-да билмай шошиб ўтирган қутидор ҳам ўзининг оғзига тикилиб турувчи икки кишига қандай жавоб айтиш учун гарансинган эди.

— Отабек каби бир йигитни ўғил қилиш шарафига ноил бўла олсам, ўзимни энг бахтли оталардан санар эдим,— деди ниҳоят қутидор,— аммо бу тўғридаги ҳамма ихтиёр ўз қўлимда бўлмай, орада кўкрак сути бериб ўстирган хотин ҳам бор... Бу иш учун ёлғиз

¹ А ф и ф а — покиза қиз.

ўзим қабул жавоби берсам-да, онаси бир чеккада қолдирилса, эҳтимол пухта иш қилмаган бўлармиз. Агар маслаҳат кўрсаларингиз, бу тўғрида унинг билан кенгашиб кўраб эдим.

Қутидорнинг жавобидан самимият ва ихлос маънолари томиб турар эди. Жавобни эшитган совчиларнинг томирига умид қонлари югуриб кетди.

— Бу от савдоси эмас, умр савдоси бўлади! — деди Зиё ака.— Янгамиз билан кенгашингиз, Отабек ва отаси тўғриларида билганларингизни сўзлангиз, шундан кейин хўп ўйлашиб бизга жавоб берингиз.

Шу гапдан кейин қутидор меҳмонларни қолдириб ичкарига кирди. Кумушбиби ухлашга ётаётган эди. Тўйбека бўлса ўзининг ўчоқ боши ёнидаги уйчасини титратиб хуррак отар эди. Қутидор уй эшигини очар экан, айвонда ўзини кутиб ўтирган Офтоб оймага деди:

— Шамни олиб кирчи олдимга.

Уй жиҳозга ғоятда бой, гўё музохона тусини берар эди. Тахмонда турли рангда атлас ва шойилардан қопланган кўрпалар, тахмон тоқчаларига уйилган парёстиқлар, қатор-қатор хитойи жононлар, косалар, кўзалар, чинни чой идишлар, лаганлар, кумуш қинли ханжар ва қиличлар, қолқон ва сипарлар, дорга солинган турли-турли эр ва хотин кийимлари: пўстин, чакмон ва бошқалар, қип-қизил гилам ва шойи кўрпачалар киши кўзини қамаштирар даражада эдилар.

Ошиқиб оғзини пойлаган Офтоб оймага бир илжайиб қўйди-да:

— Хотин, сен ҳали эшиқдаги совчилардан хабар-сиздирсан? — деди.

Офтоб ойма эрининг «совчи» хабарини оддийгина қаршилади, чунки энди икки-уч йилдан бери уйларига кун сайин совчилар жамоаси ёғилиб ётганликдан, бу совчилар ҳам ўшаларнинг бирисидир, деб ўйлаган эди.

— Хайрли бўлсин, кимлар совчи?

Қутидор яна бир кулиб қўйди:

— Зиё шоҳичи, тагин сенга номаълум бир киши.

Офтоб ойма бу кунги совчиларнинг қутидорга бошқачароқ ўзгариш берганларини пайқади ва буни эрининг самимият ҳам ошиқишидан сезд:

— Ким учун келганлар?

— Бундан ўн беш кунлар илгари биз бир тошкент-

лик савдогар йигитни меҳмон қилган эдик, балки эсингдадир?

— Эсимда бор, Тўйбека мақтаб кирган йигит.

— Ўлма, хотин,— деди қутидор,— ана шу йигит учун келганлар! — Бу сўздан Офтоб ойим безонглаб тушди ва эрига қарши ризосизлик вазиятини олди:

— Мусофир-ку?!

Офтоб ойимнинг бу сўзи билан қутидор бош қашиб олди ва умидсиз бир товушда:

— Мен ҳам шунисига ҳайрон бўлиб қолдим! — деди.— Йўқса, ўзи айти биз қидирган, ҳар тўғрида ҳам етук бир йигит эди.

Офтоб ойим бошқа хотинларимиздек эрининг раъйи ва хоҳишини, умуман, бутун шахсини эҳтиром қилувчи бир хотиндир. Шунинг учун эрининг ҳозирги раъйини гарчи ўз тилагига бус-бутун зид топса ҳам, ёлғиз «мусофирлик» масаласи билангина гапга хотима бермай, бошқа тарафлардан ҳам камчиликлар топиб, асосли суратда қутидорнинг Отабекка томон ҳароратланаёзган юрагига сув сепмоқчи бўлди:

— Ўзи қандай кишининг ўғли, отаси сизга танишми?

Офтоб ойимнинг бу саволи ўзи учун зарарли бўлиб чиқди. Чунки қутидор, Юсуфбек ҳожининг қандай киши бўлганлигини, бу кунда қайси ишда эканлигини ва ўзига бўлган муносабатини майда-чуйда тафсилотлари билан сўзлаб чиқиб, сўзи охирида:

— Йигитнинг наслини айбсйтиб бўлмайди, тўғрисига кўчганда, бу йигит наслан биздан алақанча юқорида туради! — деб қўйди.

Офтоб ойим энди иккинчи турли йўл билан кетди:

— Уйланганми, йўқми?

— Уйланмаган. Буни қайсидир бир мажлисда унинг ҳулиден эшитган эдим.

— Ёши нечаларда бор?

— Кўп бўлса йигирма беш ёшларда бўлур, бўлмаса йигирма икки, йигирма учлардан ошган эмас.

— Нима мажбуриятда бизга куёв бўлмоқчи, Тошкентдан қиз топилмаганми?

— Топилса ҳам ёқтирмас экан,— деди қутидор ва ўнғайсиз ҳолатда воқияни шипшитиб чиқди. Масаланинг бу янглиғ бошланмишига ва бунинг устига эрининг мойилланишига Офтоб ойим нима дейишини билмай

қолди. Тузук, эрининг майлини анчагиёна далил ва сабабларга суяниб бўлган бир майл эканини англаган, куёв бўладиган йигитни ўзларига ўғилликка лойиқ бир кимса эканини ҳам яхши тушунган эди, аммо ҳозир бу гаплардан ҳам илгарироқда «мусофирлик» масаласи турар; бир неча йиллардан бери мувофиқ куёв излай-излай ниҳоят тошкентлик бир мусофирга бериш хўрлиги Офтоб ойим учун оғир эди.

— Энди қандай кенгаш берасан, хотин?

Офтоб ойим ўз фикрини очиқ айтишга юраксина олмас, эрининг кўнглини олинишидан кўрқар, аммо «мусофир» масаласига жону дилдан қарши эди.

— Сиз мувофиқ кўрган бир ишга қарши тушиб, раъйингизни қайтаролмайман,— деди кўп ўйлагандан кейин Офтоб ойим,— чунки нима бўлганда ҳам сизнинг оталик исмингиз бор, ҳам кўпроқ ихтиёр сизнинг қўлингизда. Мен, албатта кўзингизнинг оқу қораси бўлган ёлғиз қизингизни ярамас, бўлмағур кишига тутиб берарсиз, деб билмайман. Бу жиҳат билан бу ишга ризолигим билинса ҳам, бироқ қаршилигим шундадирки, куёв тошкентлик бўлгандан сўнг қизингизни ўзи билан бирга олиб кетар ва сиз билан мени ёлғиз боламиздан айирар... Бунга қолганда сизни билмасамда, аммо менинг бундай жудоликка сира тоқатим йўқдир. Мана шу тарафни енгилроқ ўйлаганга ўхшадингиз, жоним.

— Сўзларинг тўғри, хотин,— деди ўйлаб қутидор,— лекин тақдир битганданми, нимадан бўлса ҳам бу йигитга қарши кўнглим жизиллаб турадир. Бу фикрим сенга маъқул тушадими, йўқми, ҳар қолда энди узоқ ўйлашиб ўтирмайлик-да, ўз хоҳишимизча қилиб жавоб берайлик: масалан, совчиларга ризолигимизни билдириб, аммо Кумушни Марғилсидан олиб кетмасликни шарт қилайлик. Агар шартимизни қабул қилсалар, ёлғиз боламиз икки бўлиб — айна бизнинг муддаомиз, йўқ, қабул қилмасалар, у вақтда гиналари ўзларидан бўлсин. Мана бу маслаҳатга нима дейсан, хотин?

— Мусофирлиги?..

— Биз таънани куёв қилмаймиз,— деди қутидор.— Бизга чин йигит керак, халқ «мусофирга берди» деб сўз қилса-қилсин!

Офтоб ойим эридаги майлини бошдаёқ пайқаган эди, шунинг учун тилар-тиламас «ўзингиз биласиз» жа-

вобини берди. Жавобни олиб қутидор совчилар олди га чиқди ва маълум шартни уларга эълон қилди. Бу шартни Отабек исмидан Зиё шоҳичи қабул этиб, қутидорни Отабекдек бир йигитни куёв қилиш билан табриклади ва шу такаллуфсиз совчилик ила умр савдоси битган ҳисобланди. Икки ёшнинг муҳаббатли, ували-жували бўлишларига дуо қилинган, совчиларга заррин тўнлар кийдирилди. Ҳасанали қутидорга ўзининг миннатдорчилигини айтиб тугата олмас, сўз ораларида уни дуолар билан ғарқ этмакда эди.

— Тўнлар муборак бўлсин!

— Сизга куёв ўғил муборак бўлсин!

Қутидор ихлос ва самимият билан:

— Қутлуғ бўлсин! — деди.

9

ҚАРШИЛАШ

Буқунги қутилмаган тун Ҳасанали отани гангитган, унинг кекса кўзлари уйқу билан тамом чаплашиб олган эдилар. У бу хабарни эртага эрталаб қайси йўсин билан бекка билдириш йўлларини ўйлар эди. Бу фавқулодда секин хабарни бекнинг қайси йўсинда қаршилашини ўйлар эди. Бу хабарни эшитиш билан Отабекда кўриладиган ўзгаришларни, ҳолларни, ҳаракатларни... барчасини бирма-бир кўнглидан кечирар эди. Бу гапни эшитган, ҳафталаб ҳужра ичидан чиқмай ётган бекни кўчаларда, бозорларда, қутидор уйларида шодланиб, руҳланиб юрганини кўрар эди. Бу ўйларни тугатгандан кейин унинг кўзлари уйқусирай, юмила бошлаб, қаршисига Отабек келиб тўхтар эди. «Ота, мен сизнинг бу қилган яхшилигингизни сира унутмасман!» деб миннатдорлик қилгандек бўлар эди. Ҳасанали уйғониб кетар ва қайтадан шу тўғрида ўйлай бошлар эди. «Бечора! Севганинг тўғрисида ўйлай-ўйлай бошларинг оғриб, оҳлар тортиб ётадигандирсан... Ёрдамчинг йўқлигидан умидинг кесилиб, ҳасратингни кимга айтишни билмайдигандирсан! Қайғурма, бегим! Ҳасанали отанг бу тўғрида ҳам сени ёдидан чиқармади... Бу кеча сенинг қайғули кечаларингнинг энг кейингиси ва ойдинли ҳам шеърятли тунларингнинг арафасидир, бегим!»

Ҳасаналининг кўзлари тагин уйқуга кетар, қарши-

сига Отабек билан кўҳли, кўркам бир қиз келиб чиқар ва иккиси унга қараб илжайишар эдилар. «Бизнинг чин отамизсиз!» дегандек бўлар эдилар. Ҳасаналининг яна уйқуси қочар эди.

— Ешим олтмиш тўртга етди, ўғлим-қизим бўлмади... Дунёдан чароғчисиз бораман... Дарвоқе Отабек менга ўғиллик қилмасми, хотини менга қиз бўлмасми, уларнинг болалари мени «бобо» деб кетимдан югурмасмиканлар? Тупроқ остларида унутилиб ётган кезларимда — «бир вақт Ҳасанали отамиз ҳам бор эди» деб ёдласалар, яхшилик билан эсласалар етар менга шу.

Тунлар узоқ тонгни отдириб, Отабекни қувонтиришгача сабр чидамас, кўз юмишга ҳалигидек хаёллар моне бўлар эдилар. Шу йўсин ярим уйқу ҳолатда тонгни отдириб, севинтириш соатлари ҳам етди...

Чойдан кейин ҳужрасига чиқиб кетган Ҳасанали қўлтигида бир нарса билан кириб бек қаршисига ўтирди. Отабекдаги сукут, хаёл, фикр каби ҳолатларни юлиб-юлқиб олиб, улар ўрнига чечак доналари экиб, умид сувлари сенмоқчи бўлган Ҳасанали:

— Энди муборак бўлсин, сизга,— деди.

Отабек тушунолмаёй Ҳасаналига қаради. Ҳасанали илжайган куйи қўлтигидаги заррин чопонни олиб салдал устига қўйди.

— Бу қандай чопон? — деб сўради бек.

— Муборак бўлсин, дедим-ку!

— Нима муборак бўлсин?!

— Сизга ифбатли ва севимли рафиқа билан қутидордек қайната, Ҳасаналига келин.

Отабек қизиқ ҳолатда қолди: бир турли титраб кетди, кўзлари қиндан чиқар даражага етди. Ғайри ихтиёрий кўзгалиб ўтиргандан кейин сўради:

— Бу нима деган сўзингиз?

— Нима деганимни сўрамангиз ва деганимга ишона берингиз! — деди кулиб Ҳасанали.— Мен сизни қутидорнинг қизига уйлантиришга қарор қилиб, қароримни ҳам буқун кечаси Зиё шоҳичи билан амалга оширдим... Яъни қутидорнинг қизига сизнинг учун унашиб келдик.

Отабек гангиб, шошиб сўради:

— Қайси қизига унашиб келдингиз?

— Қутидорнинг ёлғиз қизига! — деди Ҳасанали.—

Бундан хотиржам бўлингиз, бек! Зиё шоҳичи эрталаб-

ки чойни ичиб борарман деган эди, биз унинг билан ҳали тўй кенгашларини қиламиз.

Отабекнинг тусида хурсанд ва хафалиги мажҳул бир ҳолат бор эди. Унашиш масаласига қарши тушмаганидек, севинчини ҳам ошкор қилмади...

* * *

Кумушбиби уйқудан туриб, фавқулодда бир ҳолга учрайди: бир кечада ҳамманинг тушига «тўй» кириб чиққан.

Тўй учун янги кўрпалар қопламоқчи бўладилар, пар тўшаклар олмоқчи бўладилар, куёв учун қандай кийим ярашмоғи ҳам баҳс қилинар, Офтоб ойим эрига олтин камар олмоққа буюради... Тавба, демай чора йўқ: Офтоб оймларнинг куёвлари ким, қайси қизларини эрга берадилар, уларнинг Кумушдан ҳам бошқа қизлари борми? Уларнинг қизлари ёлғиз, демак, Кумуш эрга бериладир... Тушунарли гап эмас:

— Эрга ким тегадир?

— Кумуш!

— Кумушбиби куёвни ёқтирадим, йўқми? Бу тўғрида унинг фикрини билиш керакми, керак эмасми?

— Сўзлашиш ҳам керак эмас, билдириш ҳам.

— Нега?

— Чунки одат шул? Кумуш ота-она ёқтирган кишига рози бўлиш учун мажбур.

Кумушбиби куёвнинг ким бўлганлигини Тўйбеканинг шу сўзларидан сўнг пайқаб олди:

— Мана, бекачим,— деди кулиб Тўйбека,— Тўйбека опангни сен ҳеч нарсага санамайсан. Бироқ унинг нафсиламирда каромати бор! Опанг бир нарсани тилига ва ё кўнглига олдим, дарров фаришталар «омин!» дейдилар. Анови кунги ёш меҳмонни сенга мақтасам аччиғландинг, аммо келиб-келиб буқун сени ўшанга бердилар... Энди бундан кейин Тўйбека опангга ихлос кўй, бекачим!

Бу хабарни эшитувчи — Кумушбибининг қора кўзлари жиқ ёшга тўлиб, киприклари ёш билан беландилар.

— Йиғлама, бекачим,— деди Тўйбека,— биз биламиз сизнинг кўз ёшларингизнинг нимага эканини, эрлар севинганда кулсалар, сизга ўхшаш қизлар йиғлайдилар, сизнинг йиғлаганингиз — қувонганингиз. Мени

эрга берганларида сенга ўхшаш мен ҳам йиғлаган эдим, аммо ичимда никоҳ кунининг тезроқ келишини кута-кута ўлган эдим.

— Тоқатим тугади, опа,— деди Кумуш,— ортиқ сўзламангиз!

— Сўзламайман,— деди Тўйбека,— лекин сирасини сўзлайман... Оҳ, кўрсанг эди, бир куёвни! Қандай чиройли, қандай ақлли эканини билар эдинг, бекачим! Юлдузингиз наҳ бир-бирингизга тўғри тушган экан, иккингизнинг ҳам бир-бировингиздан камлигингиз йўқ!

Кумушбиби ортиқ чидолмадими, қўрқинч бир товуш билан ҳайқирди:

— Оҳ, ўламан, кўп сўзлама!

Кумушнинг бу товушига Офтоб ойим билан Ойша кампир уйдан югуришиб чиқдилар:

— Нима бўлди, нима бўлди?

Кумушбиби онаси билан бувисининг уйдан чиқишлари ила бошини сандалнинг кўрпасига буркаб, ётиб олди. Тўйбека жуда қўрққан эди:

— Қаллиғи тўғрисида сўз очган эдим, мен билан уришди.

Офтоб ойим Тўйбекани қарғаб берди:

— Сен ақлсиз ўлгур, Кумушни уялтиргансан! Тинч юрсанг, сени биров бир нима қиладими? Бор, ишингга бор!

Оналар Кумушнинг бу ҳайқиригини уялганга йўйдилар-да, уйга кириб бисот кавлашга, тўй ҳозирлигини кўришга машғул бўлдилар.

Кумушбиби бир неча фурсатгача шу куйи бурканиб ётди. Сўнгра ўрнидан туриб, ташқари ҳовлига қараб кетди. Кўп йиғлаганликдан кўзлари қизарган, қовоқлари шишган, юзлари бўртган эди. Аммо бу ўзгаришлар унинг ҳуснини, лабофатини бир зарра ҳам камитмади, балки ўн қайта оширган эдилар. Ташқарига чиққандан кейин айвоннинг тумшугига келиб ўтирди ва ўнг қўлининг кафтига юзини олиб фикрга толди. Шу ҳолда узоқ қолди. Шундан кейин у қўлини юзидан бўшатди-да, энтикиб дам олди ва кимнидир излагандек теварагига қараб қўйди...

Ариқ бўйи, сирли ариқ бўйи!

Ёшли кўзлар ариқ бўйига тушиб, нозик оёқлар ариқ бўйи томонга ҳаракатландилар. У ариқ бўйига етгач, маълум ўришга сакраб ўтди-да, чўнқайди. Бир

ҳовуч сув олиб юзидан тўкиб туширди ва оҳиस्ताгина йўлак томонга қараб олгандан кейин, сувнинг оқишига кўзини тикди. Кумушнинг дардини ҳеч ким билмас, унинг хаёлига ҳеч ким тушунмас, магар шу ариқ бўйи тушунгандек, билгандек... Сирли ариқ бўйи унга нималарнидир сўзлар, ундан нималарнидир тинглар, бунга четдан ҳеч ким воқиф бўла олмайди-да, бўлмағи ҳам мумкин эмас.

Кўзларидан оққан марварид томчиларини шу сирли ариқ суви билан ювди, бир мартабагина ювди эмас — қайталаб, қайталаб ювди. Бояги аччиғидан бирмунча тинчланиб, кўз қизилликлари кетган ҳолда битта-битта босиб ичкарига қайтди.

10

ТҶЙ, ҚИЗЛАР МАЖЛИСИ

Қутидорнинг ташқарисига эр меҳмонлар, ичкари-сига хотин меҳмонлар тўлганлар, улар қуюқ-суюқ ошлар, ҳолва, нишолдалар билан иззатланадилар. Ташқарида бир қўша созандалар дутор, танбур, ғижжак, рубоб, най ва амсоли созлар билан дунёга жон суви сепиб,— шаҳарнинг машҳур ҳофизлари ашула айтадилар. Тўй жуда ҳам руҳли...

Ичкарида хотинлар мажлиси: оналарча айтганда улар қум-тупроқдек кўп, бироқ мажлисининг боришида тартиб йўқ, ҳовли юзи ва уйлар хотинлар билан тўлган, қайси ҳовли юзида бир товоқ ошни еб ўтиради, ким йиғлаган боласини овутиш билан овора, биров ёр-ёр ўқиб, тагин биттасининг қувончи ичига сиғмай хахолаб дунёни бузади, хуллас, бағ-буғ етти қат кўкдан ошади...

Офтоб оғим қайғулироқ, туси бир оз синиққансимон... Меҳмон кутиб чарчаганиданми, нимадан бўлса ҳам жуда калавлаган; баъзан қиладиган ишидан ҳам янглишиб кетгани, масалан, уйга кирмоқчи бўлиб таванхонага кириб қолгани кўрилади. Тўйга келган хотинларнинг: «Тўйлар муборак, куёв ўғил муборак!» деб сўрашишларига ҳам ишончсиз бир оҳангда «қутлуғ бўлсин!» дер.

Офтоб оғим донхонанинг эшигидан туриб хотинлар орасидан кимнидир ўз ёнига чақирди. Ёши эллик-

дан ошган, кулгиси ичига тўлиб-тошган бир хотинни даврдан чиқиб, ўзига қараб юрганини кўрганда: кейин донхонага кирди. Хотин ҳам ичгарига киргач, Офтоб ойим эшикни қия беклади-да, қайгули бир боқиш билан хотинга қаради.

— Нега қайгули кўринадан, Офтоб?

Офтоб ойим узоқ тин олиб эшикка қаради ва ярим товуш билан:

— Шу чоғда ичимга чироғ ёқсалар ҳам ёримайдир-да, эгачи! — деди ва кўзига жиқ ёш олди.

— Нега?

— Қизим тўғрисида...

— Қизингга нима бўлди?

— Унашилганига бугун еттинчи кун, — деди Офтоб ойим, — шундан бери Кумушингиз тун ҳам йиғлайди, кун ҳам; сабабини сўрасам, сира жавоб бермайдир-да, дўлонадек кўз ёшисини оқиза беради. Букун тагин йиғиси ошиб тушди. Ҳайтовур ялиниб, ёлпоғланиб аранг ҳаммомга юбордик.

Хотин, Офтоб ойимнинг бу гапидан ҳайрон бўлди ва ўйлаб сўради:

— Нима бало, куёвинг кўрксизми?

— Узим кўрмадим, — деди Офтоб ойим, — аммо кўргувчиларнинг сўзларига қараганда, ўхшашсиз кўркам, тенгсиз ақлли бир йигит эмиш... Отасининг ўзи йигитни яхши кўриб куёв қилган эди!

— Кумушнинг ўзи йигит тўғрисида ҳеч нарса билмайдими?

— Биладир, — деди ойим, — унинг олдида биз жўрттага куёвни мақташамиз, лекин бу мақтовларни эшитгуси келмай, қайтага йиғисинигина орттиради!

Хотиннинг ҳам бу гапдан ҳайрати ортди ва бунда қандай сир борлигига ақли етмади. Офтоб ойимни юпатиш учун ўтган-кетгандан ва бошда йиғлаб эрга теккан қизларнинг чимилдиқда йигит билан апоқ-чапоқ бўлишиб кетганларидан ҳикоя қилди:

— Қайгурма, Офтоб, — деди, — куёвинг бунчалик сулув бўлса, гап-сўзда тенги бўлмаса, ҳали чимилдиқда печак гулдек бўлиб эрига чирмашганини кўрармиз!

— Оҳ, опагон, — деди умидсизча ойим, — менинг бунга кўнглим чопмайдир!

— Чопсин, Офтоб! Мен бундай йиғлоқ қизларнинг кўпини кўрдим, шундай қизларнинг уялмай, суялмай

чимилдиқда, ҳатто, йигитдан ҳам орттириб ҳаракат қилганларини ҳам кўрдим, сенинг қизинг ҳам шуларнинг биттаси, қайғурма, Офтоб!

— Илоҳи шундай бўлсин-да!

— Бўлади, бўлади,— деди кулиб хотин,— шошма-чи, Офтоб! Агар қизинг мен айтгандек ўзгариб кетса, менга нима берад эдинг?

— Сизга бош-оёқ кийим!

— Сўзингдан қайтма, Офтоб! Печак гулдек бўлиб эрига чирмашганини кўрармиз, ҳали худо кўрсатса; бор, ўйнаб-кулиб меҳмонларингни кут!

Шундан кейин иккови донхонадан чиқиб, хотинлар орасига кирди.

* * *

Қизлар мажлиси — гуллар, лолалар, тўтилар, қумрилар мажлиси! Уйда, Кумушбибининг тоғасининг уйида, қизлар мажлиси, гуллар мажлиси!

Бу уйга ўттиз-қирқ чамалик қизлар йиғилганлар, йиғилишдан мақсад: қизлар ўзларининг энг латиф, энг гўзал бир аъзоларини буқун хотинлик оламига узатмоқчидирлар. Бу узатиш мажлисини жонли, руҳли ўтказмоқ учун барча қизлар ўзларининг энг асл, энг нафис кийимларини кийиб, фавқулодда яسانيб ҳусн оламини яна бир қат, яна бир қайта бежабдирлар. Агар бу уйга кириб, бу мажлис аъзоларини бир мартаба кўздан кечирсангиз, ҳозирданоқ айтиб қўйиш мумкинки, албатта эсингиз чиқиб кетар:

Бу гулми кўҳлий, йўқ наригиси? Ундан кўра буниси! Барисидан ҳам ўттаси!.. Ана шундай қилиб эсдан ҳам ажрарсиз, гул танлашда бир қарорга келолмай эл ичида кулгига ҳам қолурсиз, расво ҳам бўлурсиз!

Мана, мажлис аъзолари шунақанги бир-бировидан ўтоқ малаклар, парилар эдилар, мажлиснинг шоиралари, ўйинчилари, чилдирма ва дуторчилари барчаси ҳам ҳозир бўлиб, фақат Кумушбибинигина ҳаммомдан қайтмаган эди. Шунинг учун мажлис очилмаган, очилса ҳам руҳсизроқ, Кумуш келгач, мажлисга руҳ киришига барча ишонади ва уни тўзимсизланиб кутади.

Кимдир, орадан биттаси «келишди!» деб юборди. Ба! ча қизлар уйининг даричаси ёнига уймалашиб ҳовлига қарадилар. Чиндан ҳам у ёнида икки янгаси би-

лан келган эди. Шу чоқда бизга Отабек керак эди! Нега десангиз, у келсин эди-да, севганини бир кўрсин эди: ҳаммом билан у... фақат жонгина сўрайдир, мажруҳ кўксларга ўққина отадир... Бошдаги оқ шойи рўмол, ичдаги оқ шойи кўйлак, устидаги оқ кумуш заррин сирилган пўстин, бақбақаларни ўраб ўпиб турган ёқа қундузларининг келишгани, солиниб тушган қора жингалак сочларнинг бўйин теварагига чирмашгани, нуқра юзларнинг буғриққани...

Янгалар Кумушни ҳовлидан туриб қизларга топширдилар:

— Мана Кумушбиби — сизларга, қизлар! Кумушнинг кўнглини яхшилаб очинглар, қизлар!

Икки-уч қиз чопиб ҳовлига тушдилар-да, Кумушбидан паранжини олиб, уйга бошладилар. Янгалар Кумушни қизларга топшириб кетдилар. Ҳовли эр ва хотиндан бўш, ёлғиз қизларгагина хосланиб қолди.

Кумушбиби бошловчи қизлар билан уйга кирди, ундан таралган атир ислари билан уй тўлди. Қизлар ўзларининг бир турлигина сўрашишлари билан Кумуш ила кўриша бошладилар:

— Эсонмисиз, саруполар муборак?

Кумушбининг қизларга берган жавоби эшитилар-эшитилмаслик эди:

— Қутлуғ...

Кумушбиби уйнинг тўрига ўтқазилди. Қизлар унинг теварагига ўтиришиб олгандан кейин, орага нима учундир бир жимжитлик кирди. Қизлар маъноли қилиб ер остидан Кумушга қарайдилар. Мажлисда бир хил маъюсият! Қизлар нимани ўйлайдилар ва нима тўнрисида маъюсланадилар, бу эса қизларнинг бизга номаълум бўлган ички сирларидир.

Қизлар ипга чизилган гулдек уй теварагини олганлар, бунинг устига ёввошлик, ўйчанлик уларнинг тусларига маънавий бир ҳусн ва жиддият бериб, бирга юз ҳусн қўшган эди. Агар биз шу кезде заршунослик учун енг шимарсак, яъни гулни — гулдан ажратадиган бўлсак боягидек эсанкираб, мутараддид¹ қолмаймиз, чунки Кумушбиби лолалар ичидаги бир гул ва ё юлдузлар орасидаги тўлган ой эди.

Орада ҳамон бояги жимжитлик ҳукм сураб эди

¹ Мутараддид — иккиланиш, тараддулланиш.

Ҳар бир мажлиснинг жонлантирувчи, идора қилувчи бир-икки қаҳрамони бор бўлганидек, бу, қизлар мажлиси ҳам шундай қаҳрамонлардан холи эмас эди. Мажлиснинг бунчалик руҳсизланиб, маъюсият ичида қолишига Гулсинбиби чидаб туролмади:

— Биз нима учун ийғилдик-да, нимага ер чизишиб ўтирамиз!— деди.— Биз бу ерга аза очгали келдикми?

Гулсиннинг ёнига Хонимбиби қўшилишди:

— Кўп ўйлашманг, ўртоқлар! Барибир бу гап ҳаммамизнинг бошимизда бор! Тур, Савра! Ҳовлига олов ёқиб чилдирмангни қизит! Аноргул, сен дуторингни ол! Кумушбиби, сиз унча хаёл сурманг, кулиб ўтиринг. Барибир эртага жойсиз чеккан қайғунгиздан ўқинарсиз!— деди-да, мажлисни ост-уст қилиб юборди. Кумушбиби ҳам ихтиёрли, ихтиёрсиз бу кулгиликка тортилиб, унинг ёввошигина илжайишидан ёқутдек лаблари остидаги садаф каби оқ тишлари бир оз кўриниб қўйдилар.

Шу гапдан кейин мажлисга кутилмаган бир руҳ кирди. Аноргулнинг қўлидаги дутор «Ўртоқлар» куйини таңларга ларза бериб тарона қилди. Хонимбиби қизларга қистатиб ўтирмай, ўрнидан сакраб турди-да, ўйнаб ҳам кетди. Дутор ёнига чилдирманинг чертмаги келиб қўшилгандан кейин, базм тағин ҳам жонланди. Чапаклар ҳам кўтарилди. Ўйин кизиб борар эди, ўйнинг дарича эшиклари беқланиб токчаларга шам ёқилгандан сўнг, базмнинг руҳи яна ошди. Ел билан ўйнашиб ёнган шам нури қизларни аллақандай ажиб ҳолатга қўймоқда, мажлис эса «Алиф лайло» ҳикояларидаги «парилар» базмини хотирлатмоқда эди. Дутор уфор куйини чалиб, чилдирма ҳам нозик йўл билан унга қўшилиша борди. Ўйин ҳам бир турли назокат касб этиб, Гулсинбиби йўрғалай кетди. Дутор кўнгилининг аллақандай ингичка жойини қитиқлайдир, чилдирма юракни нимагадир ошиқдириб, Гулсин кизининг йўрғалаши борлик аъзони зириллатадир. Базм жуда қизик, жуда кўнгилли эди.

Кумушбиби ҳам бу қизик базмдан бошқалардек ҳисса оладир, севишиб қувонадир деб ўйланмасин, чунки унинг вужуди қизлар базми ичида бўлса ҳам, хаёли аллақаяқларда учиб юргандек, кўзлари ўйнагувчи қизларда бўлса ҳам, ҳақиқатда бошқа бир нарсани кўргандек... Кўринишидан натижа чиқариб айтганда,

бу қизиқ мажлис унинг учун базм ўрнини эмас, азә жойини тутгандек...

Икки соатлик қизиқ бир базмдан сўнг қизлар чарчадилар-да, ўйинни тўхтатдилар. Гулсин билан Хонимбиби энди дутор билан қўшиққа ўтирдилар. Гулсин ўзининг кўнғироқдек товуши билан «Йиғларман» куйидан бошлади:

Уртоқларим қўлга олсам торимни,
Беихтиёр ёллайдирман ёримни!

Иккинчи қайтариб айтишда унга Хонимбиби қўшилишиди. Бир турли, бир оҳангли нафис, мусиқавий товушлар кишининг борлиқ вужудига, қон томирларига ажойиб бир ўзгариш берган эдилар. Шу чоққача мўлттайиб хаёл ичида шўнғиб ўтирган Кумушбиби бир сесканди-да, қўшиқчи қизларга қаради.

Қизлар иккинчи байтга ўтдилар:

Бир кўришиб янмо¹ қилган кўнглимни,
Қайтиб яна кўролмадим норимни.

Шу вақт кутилмаган жойда Кумушнинг икки кўзи жиқ ёшга тўлган эди. Учинчига ўтдилар:

Агар кўрсам эди яна ёримни,
Бағишлардим ҳама йўғу боримни!

Тўртинчи:

Билурмикин, билмасмикин, у золим:
Кунлар, тунлар тортган оҳу зоримни!

Кумуш тоқатсизлангандек эди...

Бешинчи:

Чинин айтинг, ўртоқларим, менга сиз,
Қайта бошдан кўрарманми ёримни?

Кейинги:

Кетди тоқат, кетди сабрим... кетдилар..
Синдирарман уриб ерга торимни!

Бу кейинги байтга қулоқ солувчи қолмади, чунки ёнидаги қизга осилиб йиғлай бошлаган Кумушбибига ҳар ким таажжубда, ҳар кимнинг кўзи, қулоғи шунда эди.

— Нима бўлди, Кумуш?

— Нега йиғлайсиз, Кумуш опа?

---

¹ Яғмо — асиб, талон-торож.

— Бирор жойинг оғрийдирми, Кумуш?

Кумушбиби ўз устига дув йиғилган қизларга кўзини очиб қаради-да, ҳушёр тортганлардек бир ҳаракат қилиб қўйди ва тез-тез чўнтагидан рўмолини олиб, кўз ёшисини қуритди.

— Нега йиғладинг-а?

Бу саволни бергувчи Гулсинга Кумуш куч билан илжайиб қаради-да:

— Ўзим...— деди.

— Вой, шўргинангга шўрва тўкилсин, Кумуш! — деди Гулсин,— мен шундай эрни топиб тексам, бошим кўкка етар эди.

Гулсиннинг гапига қизлар кулишдилар. Кумуш жуда хафа кўринганликдан унинг кўнглини очмоққа тўғри келар эди. Шунинг учун бошқа ўйинларни қўя туриб, мажлисининг энг қизиқ тарафи бўлиб саналган лапар айтишга кўчдилар. Гулсин куёв ролини ўйнар, Хонимбиби Кумуш ролида, иккисининг бир-бирисига қараб ўқишган лапарлари барчани кулдириб ичакларни узар даражада. Бироқ Кумуш тишининг оқини кўриш жуда қийин, унинг ҳамма иши фақат мунгайиб хаёлланишгина...

Қизларга тўйхонадан ошлар, таванлар келиб тортилади. Ошдан кейин янгалар келиб қизлардан Кумушни сўрадилар. Қизларнинг — «йўқ, биз Кумушбибини сизларга бермаймиз!» деб ўйнаб айтган сўзлари Кумушбибига чиндек бўлиб эшитилар, янгалар билан уйдан чиқар экан, кўмак сўрагандек қизларга термулиб қарар эди. Шу йўсин қизлар ўзларининг бир ўртоқларини хотинлик дунёсига узатиб, мажлисдан тарқалишдилар.

11

КУТИЛМАГАН БАХТ

Кумушбибидан ваколат олиш ҳам жуда қийин бўлди. Домланинг: «Сизким Кумушбиби Мирзакарим қизи, ўзингизни тошкентлик мусулмон Отабек Юсуфбек ҳожи ўғлига бағишламоқ ваколатини амакингиз Муҳаммадраҳим Йўлдош ўғлига гопширдингизми?» деган сўроғи олти-етти қайтарилгандан кейин, шунда ҳам янгалар қистоғи остида, аранг унинг ризолиги олинди.

Кечки соат бешларда қутидорнинг ҳовлиси тўрт кўз билан куёв келишини кутади. Куёв учун паловлар, қуоқ-суоқ ошлар, неча турли неъматлар ҳозирланиб, булар ҳам куёвнинг интизорида турадилар. Ниҳоят, соат беш яримларда куёв келди. Йигирма-ўттиз чоғли ёш йигитлар — Раҳматнинг ўртоқлари, улар орасида Отабек — куёв кўринди: бошида симоби шойи салла, устида қора мовут сирилган совсар пўстин, ичида ўзининг Шамайда тиктиргани осмони ранг мовут камзул, мовут шим, оёғида қолапойафзали, белида Кумушбибининг уста қўли билан тикилган шойи қийиғ... Юзлар қизил, оғиз ирпайган, кўзлар ўйнаб аллакимни қидиради. Ошларини еб бўлсалар ҳам, жўрттага, куёв кўриш учун ўтирган маҳалла кишилари бир-бирларини туртишиб: «Тузук-тузук, куёвликка арзигундек, чаки-чаккига тушмабди; олма-ю анор!» дейишдилар. Томда куёв кутиб ўтирган хотинлар орасидан Офтоб ойимнинг эгачиси ошиқиб синглиси ёнига тушди-да: «Офтоб, дарров исирик ҳозирла, куёвнингни ёмон кўздан ўзи асрасин!» деди. Қутидор эшик остида қўл қовуштириб меҳмонларни кутиб олади, ер остидан куёвнига кўз қирини ташлаб, кишига сездирмай ўзича кулимсираб қўяди. Меҳмонхона айвонида оқ соқолли, кўркам сиймо ва оғир табиатли домла билан Зиё шоҳичи, Ҳасанали, қиз вакили ва тагин бир неча кишилар ўтирадилар. Йигитлар куёвни домлалар қаршисига келтириб тўхтатгандан кейин, Отабек вакили бўлган Зиё шоҳичи билан Кумуш қиз вакили Муҳаммадраҳим ораларида маҳр¹ масаласи счиладир. Кўп тортишгандан сўнг, қуйидаги маблағлар маҳр қилиб белгиланадилар: уч юз олтин пул, бундан кейин олиб бериш ваъдаси билан Марғилондан ўрдадек бир ҳовли, соғиш учун сигир, асбоби рўзгор.. Бунга Отабек ҳам ўз ризолигини билдиради. Домла хутба бошлайди. Форсча ўқилган «ҳамд, салавот» ва бошқалардан сўнг хутба энг нозик бир ўринга келиб тўхтайдир: — «Сизким Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли. Кумушбиби Мирзакарим қизини ўзингизга шаръий хотинликка қабул қиласизми?» — форс тилида сўрал-

¹ Маҳр — эски одат бўйича куёв томонидан келинга тўландиган пул, мол-ашё бўлиб, бир қисми вақд, қолгани кейинчалик тўланиб келинган.

ган бу саволдан Отабекнинг кулгиси қистаб, кўнглидан кечирадир:

— Қабул қиласизми-я!

У биринчи сўроқдаёқ — «учиб, қўниб қабул қиламиз!» деб жавоб бермоқчи бўлса ҳам, бироқ халқнинг — «ўлиб турган экан!» деб қиладиган таънасидан чўчиб жавоб бермайдир. Яна бир қайта юқоридаги «Сизким фалончи...» жумласи домла тарафидан такрорланадир. Куёвларга учинчи сўроқда жавоб бериш одат ҳукмида бўлса ҳам, Отабек бу такаллуфга чидолмайдир. Гўё учинчи сўроқ ўрнига — «энди олмас экансиз Кумушбибини...» деб мажлис бузиладигандек сезиладир-да, ҳамма товушини қўйиб, барчага эшиттириб — «қабул қилдик!» деб юборадир.

Домла алҳамдулилло... билан никоҳни тугатиб, мажлис томонидан келин билан куёвнинг ҳақларига дуо бошланадир, ҳамма дуога қўл кўтариб, ҳатто томдаги томошачи хотинларгача «омин»га кўмаклашадилар ва шундан кейин никоҳ мажлиси ёпиладир. Йигитлар куёвни меҳмонхонага олиб кирадилар, зиёфат бошланадир.

Отабекда бир дақиқага бўлсин тўзум бўлмаган бир вақтда, бир неча соатларга қараб чўзилган бу томоқ мажлиси билан албатта у яхши чиқишолмайдир. Хуфтанга яқин банаъжи бир иштаҳа билан ейилиб бўшатирилган лаган, товоқлар олиниб, дастурхонлар йиғилди. Бизнингча бир ярим соат, Отабекча аллақанча йил ҳисобланган бир фурсат ўтиб, ниҳоят, янгалар куёв сўрадилар. Икки ёшга муҳаббатли умр сўраб фотиҳа ўқилгандан сўнг, Отабек ичкарига узатилди.

Ҳасанали меҳмонхона айвонида бекни кутиб турар эди:

— Энди куёвлик муборак бўлсин, бегим?

— Қутлуғ бўлсин!

Ҳасанали бошдан-оёқ бекни кузатди, оталик муҳаббати билан бекнинг орқасини силади ва ёшли кўзлари билан дуо қилиб унга рухсат берди. Отабек янгалар кутиб турган тарафга юрди. У ҳозир қизиқ ҳолатда эди: бу нима гап, тушими, ўнгими, нима гаплар ўтиб, нималар бўлмоқда, бўлиб турган иш ҳақиқатми?

Биз ичкарига кирамиз: ҳовлининг икки томони то Кумушбибининг уйигача қатор куёв кутган хотинлар, бола-чақалар билан тўлган. Баъзан куткувчи хотинлар-

нинг қўлида ёниб турган шам. Куёв тушадиган уй тўй моллари билан жуда ҳам безалган. Юқорида ёзилиб ўтилган қутидор уйининг аксар жиҳозлари шу уйга, Кумуш қиз уйига кўчирилган. Бир буларгина эмас, хотин-қизлар қўли билан чатиб ишланган турли зийнат чодирлари билан ҳам безалган, шипда катта қандил, қандилда ўттизлаб шамлар ёниб уйни сирли бир ҳолатга қўядирлар. Бурчақда қизлар мажлисида кўрилган оқ кийимлар билан Кумушбиби туради... Унинг ҳусни бежалган уйнинг оқлари, кўклари, сариқлари ва қизиллари билан товланиб хаёлий бир сиймода... Кўз ёшларини оқизиб янгасининг сўзига қулоқ солмайди. Ташқаридан эшитилган «куёв, куёв!» сўзи билан тагин ҳам унинг кўз ёшиси кўпайиб, туси ҳам ўзгарди. Янгаси Кумушни шу ҳолда қолдириб, ўзи югурганича эшикка чиқди. Куёв келар эди: икки томонни сириб олган хотин-қизлар ўртасидан Отабек келар эди. Унинг кетидан Офтоб ойимнинг эгачиси исириғ тутатар эди. Хотинлар қўлларида шам билан бунга қарар ва узатиб қолур эдилар. Куёв уйнинг ёнига етди. Унинг юзи уятидан жуда қизарган, қочғали жой тополмас эди. Шу кезде уйнинг эшиги очилди-да, янга томонидан қаршиланди.

— Кирингиз, бек!

Отабекнинг юрак уриши эҳтимол янгасига ҳам эшитилар эди... Отабек уйга киргандан кейин янгаси ташқари чиқиб, эшикни ўзи кўрарли қия қилиб ёпди... Уйнинг тўрида ёнини Отабекка бериб, рўмолининг учини тугибми, йиртибми Кумушбиби турадир ва ким келди, деб ёнига қарамайди. Рўмол тугиш билан машғул латиф қўлларни чет қўл келиб сиқди:

— Жоним!

Кумушбиби бегона қўлдан сесканди ва қўлларини қутқазмоққа тиришиб:

— Ушламангиз! — деди ҳам сиқувчи қўлдан қутулиш учун орқага тисланди.

Титраган ва қовжираган бир товушда:

— Нега қочасиз?! Нега қарамайсиз?! — деди бек, Кумушбиби шу чоққача қарамаган ва қарашни ҳам тиламаган эди. Мажбурият остида, ёв қараш билан секингина душманига қаради... Шу қарашда бирмунча вақт қотиб қолди. Шундан кейин бир неча қадам босиб Отабекнинг пинжига яқин келди ва зсанкираган, ҳаяжонланган бир товуш билан сўради:

— Сиз ўшами?

— Мен ўша! — деди бек. Иккиси ҳам бир-бирисига беихтиёр термулишиб қолдилар.

Кумушбиби оғир тин олиб:

— Кўзларимга ишонмайман! — деди.

Отабек кўзларини тўлдириб қараб:

— Мен ҳам! — деди.

Шу вақт икки лаб ўз-ўзидан бир-бирисига қовушди... Кичкина нозик қўллар елка устига, кучли қўллар қўлтиқ остига ёпишдилар.

Кумушбиби Отабекнинг юзига узоқ тикилиб турди-да:

— Кутилмаган бир бахт! — деди ва ўзининг исмидек бир нарсанинг товуши каби қилиб кулиб юборди. Бу кулиш ҳовлиларгача эшитилди. Қия очилиб турган уй эшиги ҳам қаттиққина бекланди. Кумушбиби Отабекнинг қўлидан ушлаб қуйида ёзиб қўйилган дастурхон ёнига бошлади:

— Сиз бўлганингизни илгаридан билганимда бошқача қаршилар эдим,— деди.

— Бошқа деб ўйладингизми?

— Ўйлаш қаерда. сиз бўлурсиз, деб кўнглимга ҳам келмаган эди,— деди-да тагин кулиб юборди.

Дастурхон ёнида Кумушбибининг латиф билагига Отабек олтин узук солур экан, у ерга қараган ҳолда эди.

— Мен сизга ҳеч нарса ҳам ҳозирламаган эдим...

— Ҳозирламаганингиз учун ўкинасизми?

— ...

— Ўкинмангиз,— деди бек,— сиздан бир нарса сўрасам, аямасиз?

— Аямайман...

Отабек Кумушбибининг лаблари устидаги қора холига ишора қилиб:

— Шу ердан бир ўпиш берсангиз сиз ҳам катта эсдалик ҳозирлаган бўлур эдингиз,— деди.

Кумушбиби қизаринди...

* * *

Отабек Марғилон келганининг иккинчи куни поёғфзал бозорида бўлган эди. Аср номознинг вақти ўтиб борганликдан у шундаги дўкондорларнинг бирисидан таҳорат олиш учун сув сўради. Кўчадаги сув ариқнинг тегидан саёз оқар, шунинг учун ундаи фойдала-